

HANGTAN

ÁLTALÁNOS KÉRDÉSEK

1. A hangtan tárgya és részei; a fonéma

A leíró nyelvtan hangtani része azokat a hangokat (illetőleg az olyan hangok rendszerét) vizsgálja, amelyeket a nyelv szavak, illetőleg szóelemek (tövek, képzők, jelek, ragok) felépítésére egy nyelvi rendszeren belül egyidejűleg használ. E hangok közül természetesen főleg azok foglalkoztatják, amelyek a szavak, illetőleg szóelemek felépítésének önálló és teljes értékű — azaz környezetüknek létükben nem, legföljebb csak megvalósulási formájukban alávetett — elemei. Ezeket a szokásos tudományos szakkifejezéssel fonémáknak nevezük; olykor az egyszerűség kedvéért beszédhangoknak.

A nyelvben a legkisebb önálló jelentést hordozó egység egyrészt a szó, illetőleg ebben is a szótó (például: *ház*), másrészt a többi — toldalék — szóelem (például: *-ban*). A fonéma önmagában már nem jelentéshordozó egység, hiszen a *h*, *á*, *z* hangnak nincsen külön-külön jelentése, csak a *ház* hangsornak együtt. Még csak feltétlen jelentésmegkülönböztető egységnek sem mondhatjuk, hiszen a hangalakjában alig eltérő *ház*, *láz*, *száz*, *máz*, *gáz* szó jelentése jobban eltér egymástól, mint a merőben különböző alakú *ház* és *viskó* vagy a *máz* és *zománc* stb. szópáré, nem is beszélve most a teljes egyalakúságról (mint: *ár* 'cipézszerszám'; *ár* 'pénzben kifejezett érték'; *ár* 'áradás'; *ár* 'területmérték'). A fonémának nem is az a tulajdonképpeni feladata, nyelvi funkciója, hogy önmagában jelentést hordozzon vagy különböztessen meg, hanem az, hogy többedmagával hagyományos csoportosulásba lépve (vagy ritkán egymagában, de akkor is szótó vagy egyéb szóelem értékben) szavak és szóelemek hangtestének felépítésében s ezzel egyben egymástól való megkülönböztetésében vegyen részt, anélkül azonban, hogy a hangtest egésze által hordozott jelentéshez közvetlen köze volna.

Fonémáink több arculatúak. Nyelvi értékű elemek, hiszen nyelvi egységek (szavak, szóelemek) megalkotásában, megkülönböztetésében vesznek részt. Egyúttal azonban fiziológiai vonatkozásúak is, hiszen képzésük meghatározott szervek segítségével történik. S végül fizikai-akusztikai jelenségek is, mivel hullámszerű rezgés formájában terjednek, s a hallgató fülére is fizikai ingerként hatnak. Ezért a fonémákat mint nyelvi értékű elemeket s a hangokat mint fiziológiai-akusztikai jelenségeket két külön, önálló szempontú tudományág vizsgálja: egyrészt a fonológia (a fonémák tana), másrészt a fonetika

(a hangoknak mint élettani és fizikai jelenségeknek tana). Nyelvtanainkban e két tanulmányozási ág régóta együtt jelentkezik, hiszen a nyelvi értékű hang mindig fizikai sajátságok formájában jelenik meg a beszédben, és viszont: a fizikai hang is mindig valamilyen nyelvi közlés részeként. Ezért a nyelvtan számára a két, egyébként különvált stúdium — a fonetika és a fonológia — egy kettős vizsgálati szempontú egységben, a hangtanban olvad egybe. A nyelvtan számára a két vizsgálati terület közül a fonológiai a fontosabb; de nem nélkülözhető a fonetikai sem.

A magyar leíró hangtan tárgya kettős. A magyar nyelv hangjait vizsgálva egyrészt az egyes fonémák képzési sajátságait és a fonéma nyelvi szerepét írja le, azaz az egyes hangokat mint önálló elemeket tanulmányozza; másrészt azonban a hangok egymáshoz való viszonyát és egymásra hatását is bemutatja, s általában úgy is nézi a hangok összességét, mint rendszert, s az egyes hangokat, mint e rendszer tagjait.

2. A hangképzés és szervei

A beszédhangokat hangképző szerveink működése hozza létre. Az ember hangadásának módja leginkább a sípszerű fúvós hangszerekéhez hasonlítható. Ezek működésekor egy valamilyen forrásból, például a zenész tüdejéből, az orgona fújtatójából stb. származó levegőáramlat bizonyos erejű rezgésbe hoz egy vékony, rugalmas testet, majd ennek a levegőben keltett rezgését a rezonátorként szolgáló üreg fölerősíti. Az üreg nagysága változtatható (például lyukak befogásával stb.), s ennek megfelelően változik a hang magassága és színezete is.

A) Az emberi hangadásban a hang létrehozásához szükséges levegőáramlatot általában a tüdő szolgáltatja. A beszédhangok képzésekor a tüdő mintegy a fújtató szerepét tölti be: az általa kilégett levegő árama hozza rezgő mozgásba a hangképzésnek sípszerűen működő szerveit. Ez a tüdőnek csak másodlagosan kialakult szerepe; elsődleges (élettani) feladata a légzés, vagyis a testbeli lassú égéshez szükséges oxigént tartalmazó levegő felvétele s a káros égési termékeket tartalmazó gázok kibocsátása. Ezért a pusztán élettani célú légzés nem is ad elég levegőt a beszédhez, erre külön fel kell erősítenünk természetes működését. — A tüdőnek a hangadásban általában kilélegző (expiratív) munkája fontos. Idegen nyelvekben ismerünk belélegzéssel képzett (inspiratív) hangokat is (ilyen a magyarban is a fájdalmas felszisszenésnek indulatszó értékű *ff!*-féle hangja); nyelvünkben azonban beszédhangként nem használatos ilyen.

Egzotikus nyelvek használnak a szájüregben a nyelv szívó munkájával, azaz tüdőműködés nélkül képzett, úgynevezett *cs* *ett* *intő* hangokat is; ilyen a magyarban is a fájdalomnak vagy bosszankodásnak indulatszó értékű *cc!*-féle hangja. Az ismertebb nyelvekben azonban ilyesféle nem szerepel beszédhangként.

A tüdőből kiáramló levegő egész további útját az jellemzi, hogy különféle, hangképző szerveink által állított akadályokat kell leküzdenie. Az akadályt alkotó szervek mindig párosak: a két hangszalag együtt, a

garattal az ínycsappal, a nyelv a szájpaddal, a két ajak együtt, illetőleg ennek határeseteként az alsó fogsor a felső ajakkal. Ezért a hangképzésben gyakran **szervpárok** részvételéről beszélünk.

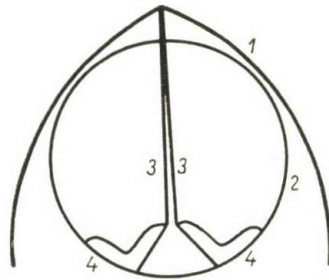
B) A levegőáramlat a tüdőből a légzőcsövön (trachea) keresztül a gégébe (larynx) jut. A gégét két kemény porc alkotja: elül van a mellvért alakú pajzsporc (cartilago thyreoidea); ezt keskenyen körbefogja, majd hátul kiszélesedik a pecsétgyűrű alakú gyűrűporc (cartilago cricoidea). A gége belsejében vannak a hangszalagok (másképp: hangszálak; chordae vocales). Ezek nagyjából vízszintes fekvésű rugalmas izomnyalábok, melyeknek egyik hosszanti oldala a gége belsejéhez van tapadva, másik (az egymás felőli) azonban szabad. Elülső végükkel a pajzsporc belsejéhez, hátsó végükkel a mozgékony kannaporcokhoz (cartilagineae arytaenoideae) tapadnak, s ez utóbbiak mozgását követve összezárulhatnak vagy széthúzódhatnak.

A gégében a hangszalagoknak nevezett rugalmas szervpár viselkedésétől függően a feltörekvő levegőáram különféle színezetet nyerhet. A hangszalagoknak sokféle állását lehet megkülönböztetni; nyelvi szempontból azonban ezek nem mind egyformán fontosak. A legjelentősebbek a következők:

a) A hangszalagok a mozgásukat szabályozó kannaporcok összezárulásának eredményeként **zárt** alkothatnak. Ha e zár egyszer felpattan, percegésszerű zörej (laryngalis explosio) keletkezik. A magyarban ez a hangjelenség nem beszédhang, csak olykor az erős artikulációs kezdet kísérője. — Ha felpattanása után e zár ismét bezárul, majd ismét felpattan, s a tökéletlen zár és rés váltakozása folytán így a hangszalagok rezgő mozgásba jönnek (laryngalis tremulatio), számos beszédhangunknak igen fontos eleme: a **zöngé** jön létre. Ez a **zöngés** (hangzásukra utaló néven: **lág**) hangok jellemzője.

b) A hangszalagok a kannaporcok széthúzódásával maguk is eltávolodnak egymástól, különféle tágasságú réseket alkothatnak. Ha a rés szűk, csak mintegy 10 fokos, akkor a kiáramló levegő súrlódásszerű zorejjel fúródik át rajta; ez a zörej nyelvünk **h** hangja (laryngalis spirans). — Ha a hangszalagok az előbbinél tágabb rést, tulajdonképpen már **nyílást** alkotnak, akkor a keresztüláramló levegő számára ez már nem jelent akadályt, s így a gégefőben zörej nem keletkezik. Ez az állás a **zöngétlen** (hangzásukra utaló, bár megtévesztő néven: kemény) hangokra jellemző, úgynevezett **fúvó állás**.

Megvan a maga sajátos hangszalagállása ezenkívül a belélegzésnek (igen tág nyílás), a suttogásnak (a hangszalagok zárt alkotnak, csak a kannaporcok húzódnak szét) stb.; de ezeknek jelentősége a beszédhangok képzése szempontjából már csekély.

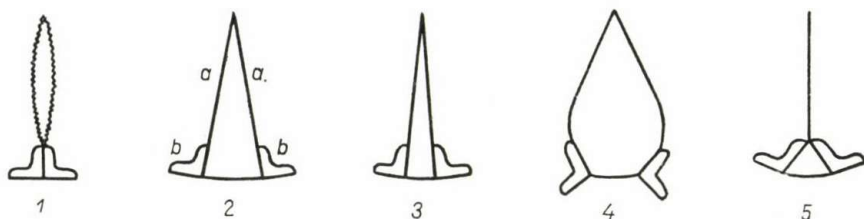
1. ábra

A gégefő (vízszintes metszet) 1. pajzsporc — 2. gyűrűporc — 3. hangszalagok — 4. kannaporcok

C) A géget elhagyva a légáramlat a következő szervpárhoz kerül, amelyet a g a r a t (pharynx) f a l a az í n y c s a p p a l alkot (uvula; kevésbé helyes neve: nyelvcsap). Ez a szervpár az orrüreg bejáratát zárja el vagy nyitja meg. Ez dönti el különféle viselkedésével a hangnak bizonyos további sajátságait.

a) A szervpár két tagja alkothat egymással zárt: ilyenkor a levegő csak a szájüregen (cavitas oralis) át távozhat el. Az így képzett hangok tehát s z á j h a n g ú a k (oralisak).

b) A szervpár két tagja alkothat azonban nyílást is; ekkor a levegő-áramlat behatolhat az orrüregbe (cavitas nasalis), s — ennek elülső kijárata nyitott lévén — keresztül is mehet rajta. Ha e szervpár nyitott helyzete a szájüregben alkotott valamiféle zárral párosul, akkor a levegő a hang képzésének tartama alatt, a következő hangba való átmenetben szükségessé váló zárnyitódásig csak az orrüregen át távozik, s a keletkező hang tiszta o r r h a n g ú (nasalis). — Ha e szervpár nyitott helyzetével egyidőben a

2. ábra

A fontosabb hangszalagállások

1. zöngéállás — 2. zöngétlen állás — 3. h-állás — 4. belégző állás — 5. suttogó állás

szájüreg is nyitva van, akkor a levegő egyszerre áramlik át mindkettőn; az így keletkező hang o r r - s z á j h a n g ú (nasooralis).

D) A légáramlat, ha a gégen és az orrüreg hátsó nyílásán vagy zárja mellett valamilyen módon már keresztülhaladt, végül részben vagy egészben a g a r a t - és s z á j ü r e g b e (cavitas oralis) jut. E kettős üreg a hangképzéskor olyan rezonátorként szerepel, amelynek változtatható a nagysága is, meg a kijárat tágassága is; sőt egyes hangoknak maguk a szájüregbeli szervpárok valamelyike a forrása, vagyis ezek működése adja meg a hang legjellemzőbb sajátságait.

a) Az első ilyen szervpár a n y e l v és a s z á j p a d l á s. A nyelv igen mozgékony eszköz; különböző részeivel a szájpadlásnak megfelelő részeihez érve vagy közelítve, igen sokféle helyen alkothat a kiáramló levegő útjában leküzdendő akadályt, vagy módosíthatja a két üregnek egymáshoz viszonyított nagyságát.

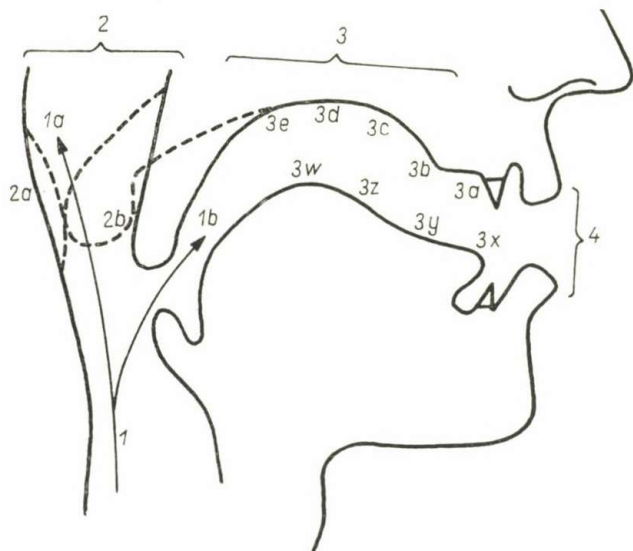
A nyelvnek a hangképzésben való részvétel csak másodlagos szerepe; elsődleges (élettani) feladata a rágás és a nyelés elősegítése, s így eredeti mozgási iránya tulajdonképpen hátra mutató. A fejlődés során azonban az ezzel ellentétes irányú hangképző mozgás egyre nagyobb fontosságúvá vált, s visszahatott a nyelvnek mint testrésznek

fejlődésére és mozgékonyaságára is. Nyilván több a véletlennél, hogy a nyelvek nagy részében a *nyelv* ('Sprache') megnevezésére az ehhez legtöbbet használt szerv, a *nyelv* ('Zunge') elnevezése szolgál alapul; vö. 13. l.

A nyelvnek meg szoktuk különböztetni hegyét (apex), peremét (corona) és hátát (dorsum); ez utóbbit még elülső (praedorsum), középső (mediodorsum) és hátsó (postdorsum) részre osztva. Bármily mozgékony is a nyelv, a szájpaddás elülső részéhez általában elülső, középhez középső, hátsó részéhez pedig hátsó területével közelít.

A szájpaddást elül a fogak (dentes) határolják. Az ehhez közel eső területen képzett hangokat így foghangoknak (dentalisok) nevezzük. E csoportba szoktuk foglalni a magyarban a kissé hátrább, a fogmeder (alveolus) táján képzett (alveolaris) meg a közvetlenül emögött keletkező (postalveolaris) hangokat is. Így beszélhetünk elülső és hátsó foghangokról. — A szájpaddás nagyobb területét kitevő kemény íny (palatum durum) érintésével vagy megközelítésével keletkezett hangokat ínyhangoknak szokták nevezni; mi a félreértés elkerülésére (minthogy a köztudatban az íny csak a foghús neve) szájpaddalishangoknak (palatalisoknak) nevezzük. E csoportba foglaljuk a kemény ínynek elülső (praepalatalis), középső (mediopalatalis) és hátsó (postpalatalis) részén képzetteket egyaránt. Minthogy a magyar hangrendszerben a kemény szájpaddás hátsó részén képzett hangok nincsenek, itt is elég megkülönböztetnünk egymástól elülső és hátsó szájpaddalishangokat, hátsóknak a középső területen képzetteket nevezve. — A kemény íny végéhez az ínycsapban végződő lágy íny csatlakozik (palatum molle; de nevezik ezt a részt velumnak is); az efelé közelítő mozgással képzett hangokat ezért velaris hangoknak is hívják (régőbbi nevükön: torokhangok).

3. ábra

A szájüregbeli hangképző szervpárok

1. a levegő útja a) az orrüregbe, b) a szájüregbe — 2. az orrüreg zárja, a) a garatfal, b) az ínycsap — 3. a nyelvhat a szájpaddalással, a) elülső foghangok, b) hátsó foghangok, c) elülső szájpaddalishangok, d) középső szájpaddalishangok, e) hátsó szájpaddalishangok képzési területe; x) a nyelv hegye, y) a nyelvhat elülső része, z) a nyelvhat középső része, w) a nyelvhat hátsó része — 4. a két ajak

b) A szájüreg második szervpárja a két ajak (labium). E pár a rezonátorüreg kijáratának nagyságát szabályozza, de alkothat olyan aka-

dályt is, melynek leküzdése beszédhangot hoz létre. Az ajkak munkájával keletkező hangokat összefoglalóan a *jakhangoknak* (labialisok) nevezzük. A két ajak együttműködésével képzett (bilabialis) hangok mellett vannak olyanok is, amelyeknek képzésekor a felső ajkat a felső fogsor helyettesíti (dentilabialis vagy labiodentalis hangok). Ez a képzésmód tehát a két ajakkal valóan mintegy hátulsó határeseté.

c) A garat- és szájüregnek itt említett két szervpárja a levegő útjába a következő *akadályokat* állíthatja.

Először is mindkettőjük alkothat *zárt*, ha a szervpár tagjai az üreg valamelyik pontján, illetőleg az üreg kijáratánál teljesen összetapadnak. Ilyen teljes zár van például az *orrhangú zárhangok* (nasalisok) — az *ny, n, m* — képzésekor; ezeknek ejtésekor az üreg hátsó részén (a garatfalnál) a levegőnek szabad eltávozása lévén, a nyelv- vagy ajkzár a hang tartama alatt fel sem pattan, csak a következő hangba való átmenetkor nyílik meg. — Ha viszont a garat- és szájüregben valahol zár van, és el van zárva az orrüreg is, a tüdőből feláramló levegő összesűrűsödve felpattanja a szájüregbeli zárt, és sajátos zörejt eredményez. Az egyszeri zárfelpattanás hozza létre a *felpattanó zárhangokat* (explosívák), mint a *k, t, p*; illetőleg zöngével kombinálódva: *g, d, b*. — Ha a zár rögtön felpattanása után újból bezáródik, majd ismét felpattan (ilyenkor a zár gyakran nem is tökéletes), ennek ismétlődése *pergőhangot* (tremulans) eredményez; ilyen a magyarban az *r*.

Másodszor: ha e szervpárok valamelyike nem zárul össze teljesen, hanem tagjai csak annyira közelítik meg egymást, hogy a levegőáram több-kevesebb sűrűdással még át tud törni az akadály elhárítása nélkül is, akkor *rés* keletkezik. A felső fogsor és az alsó ajak ilyen részével keletkezik a labiodentalis *f* hang; illetőleg ugyanígy, csak zöngével kombinálódva a *v*. — A nyelvhát a szájpadlással általában úgy alkot rést, hogy a nyelv vályúszerű alakot ölt, azaz kétoldalt hosszában fölemelkedve, a két fogsor belső oldalához tapad, s csak középtájt válik el jobban a szájpadlástól. Így keletkező *nyelvközépi réshang* (spirans) az *sz, s*; illetőleg zöngével kombinálódva a *z, zs, j*. Vannak azonban *nyelvoldali réshangok* (lateralisok) is; ezeknek képzésekor a nyelvhátnak elülső vagy középső része tapad a szájpadláshoz úgy, hogy közben szélei elhúzódnak a felső fogsortól, s oldalt hagynak széles egy- vagy kétoldali (uni- vagy bilaterális) rést a levegő kiáramlására. Ilyen nyelvoldali réssel képzett hangunk az *l*.

Végül harmadszor a garat- és szájüreg két említett szervpárja elfoglalhat a résénél tágabb állást, azaz alkothat *nyílást* is. Ez már olyan tág, hogy a levegő átáramlása nem kíván lényeges erőfeszítést, s ezért nem hoz létre számottevő zörejt sem. A nyílás nem is erre való, hanem csak arra, hogy a garat- és szájüreg mint rezonátort módosítsa, hangolja. Az ajkak nyílásalkotó tevékenysége a szájüreg kijáratának, a nyelv nyílásalkotó működése pedig a garat- és a szájüreg egymáshoz viszonyított nagyságának és tágasságának módosításával eredményez más-más rezonanciát, s így más-más hangminőséget. A száj- és garatüreg két szervpárjának nyílásalkotó tevékenységével keletkeznek a különféle *magánhangzók*.

3. A beszédhangok lehetséges tulajdonságai és ezek felhasználása

A beszédhangnak négy tulajdonsága van: minősége, időtartama, ereje és magassága. Ezeket a nyelv más-más funkcióban használja fel. Amikor a beszédhangokat vizsgáljuk, elsősorban egymástól eltérő minőségűk tűnik szembe: az *a* más minőségű, mint az *o*; a *k* más minőségű, mint a *t*. Fontos azonban a nyelv szempontjából a hangok időtartama is: a *megörül* és a *megőrül*, a *kelő* és a *kellő* szópárok tagjai hangtestüket tekintve abban különböznek egymástól, hogy az egyébként azonos felépítésű hangtestben az *ö* és az *ő*, illetőleg az *l* és az *ll* időtartama eltérő. Jellemzővé válhat azután még a hangerő és a hangmagasság is. A *meleg* szóban — ha például magában ejtjük — az első *e* hang nagyobb erejű a másodiknál, s gyakran magasabb is.

E négy hangtulajdonságot a nyelvek részben szavaik felépítésére és egymástól való megkülönböztetésére használják fel (ezek az illető nyelvben a hangnak fonematikus, azaz fonéma értékű, tehát a hangtest felépítésében önálló értékkel használható tulajdonságai), részben pedig különféle mondattani funkciókban. A magyar nyelvben a hangnak minősége és időtartama fonematikus sajátosság; vagyis az egymástól minőségükben vagy időtartamukban különböző hangok a szavak felépítésének önálló értékű eszközei, külön-külön fonémák. Így külön fonéma az egymástól minőségileg eltérő *a: o: ö*; *a p: b*; stb. S alkalmas például a *kar: kor: kör*, illetőleg a *por: bor* szóalaknak egymástól való megkülönböztetésére. Hasonlóan külön fonéma az egymástól időtartamában eltérő *o: ó*; *ö: ő*; *r: rr*; stb. S alkalmas például a *por: pór*, a *tör: tőr*, illetőleg a *var: varr*: szóalaknak egymástól való megkülönböztetésére. A mássalhangzó hosszúsága a magánhangzóéval nem mindig azonos értékű, minthogy a hosszú mássalhangzó két fonéma értékű (polifonematikus) is lehet: *bottól*: = *bot* + *-től*; *sőt: bottal* = *bot* + *-val*; stb. De a hosszúság ilyenkor is szerves és megkülönböztető erejű sajátossága a szóalaknak, vö. *szerez* és *szerez*; *vetette* és *vettette*; stb. — Nem használatos viszont a magyarban a hangerő és a hangmagasság a szavak felépítésében és egymástól való megkülönböztetésében önálló eszközként, azaz e kettő a hangnak nyelvünkben nem fonematikus tulajdonsága. Akadnak ugyan azonos hangsorok, amelyekben a hangerőviszonyoknak (szünettel is kombinálódó) eltérése mutat rá kettős értelmükre, mint: *gombalevesben* és *gomb a levesben*; illetőleg olyan szópárok, amelyeknek eltérő magasságváltakozása eltérő funkciójukra mutat, például: *Felmentek.* (18/m ereszkedő hangmenettel, közlés); és *Felmentek?* (18/n emelkedő-eső hangmenettel, kérdés). E jelenségek azonban már nem szókészleti (lexikális), hanem mondattani különbségekre utalnak. A hangerő (vö. a hangsúly fejezetével) és a hangmagasság (lásd a hanglejtés tárgyalását) a magyarban nem lévén fonematikus sajátosság, nincsen olyan szavunk, amelyet a benne található hangok minőségén és időtartamán kívül hangsúlya vagy hanglejtése is elengedhetetlenül jellemezne; s nincsen olyan szópárunk sem, amelynek tagjait ezek eltérése állíthatná szembe. (Ezért a hangsúly és a hanglejtés sajátosságainak és felhasználásának tüzetes megtárgyalása a magyarban nem is a hangtan, hanem a mondattan feladata.) — (Az ábrákat lásd a 118. lapon.)

BESZÉDHANGJAINK KÉPZÉSE ÉS FELOSZTÁSA

I. Az egyes fonémát meghatározó jegyek

Amikor a fonémák minőségét vizsgáljuk, tulajdonképpen képzési szempontból vesszük őket szemügyre, vagyis azt nézzük, hogy a bennük észlelhető minőségi jegyeket és különbségeket mely szerveknek milyen tevékenysége hozza létre. Voltaképp mindegyik főtebb elsorolt szervpár részt vesz valamilyen módon valamennyi beszédhangunk létrehozásában. Attól függően, hogy a hangszalagok rezegnek, vagy rést vagy nyílást alkotnak-e, a keletkező hang zöngés vagy *h*-szerű vagy zöngétlen. Aszerint, hogy az orrüreg hátsó bejárata zárva van-e, vagy nyitva, a keletkező hang szájhangú vagy orrhangú vagy esetleg orr-száj hangú. Annak megfelelően, hogy a nyelvhat a szájjpadlással valamilyenfajta zárt alkot-e, vagy rést vagy nyílást képez-e, a keletkező hang zárhang vagy réshang vagy magánhangzó. Hasonló ehhez az ajkak tevékenysége, s ennek megfelelően a keletkező hang jellege is: a két ajak zára zárhangokat, az alsó fogsor és a felső ajak rése réshangokat hoz létre, az ajkak nyílása a magánhangzók képzésének fontos eleme.

Amikor tehát valamely beszédhangunkat jellemezni akarjuk, mindegyik hangképző szervpár részvételének módjára rá kell mutatnunk. A hangok jellemzéséből csak azok a mozzanatok hagyhatók ki, amelyeket valamely más mozzanat megléte föltételez, s így ez utóbbinak meghatározása kifejtetlenül az előbbit is magában hordja. A magyarban például az orrhangú (nasalis) mássalhangzós fonéma fogalmába beleértendő a szájüregben valahol képződő zár, továbbá a zöngesség is, így az orrhang elnevezés kifejtve ezt jelenti: orrhangú, zöngés, nem felpattanó zárhang. Ugyanígy minden magánhangzós fonéma zöngés és szájhangú (oralis) a magyarban, s így a magánhangzó elnevezés ezt jelenti: zöngés, szájhangú nyíláshang. A *h* fonéma a magyarban szájhang, s nyílt szájüreggel képzett; *g é g e r é s h a n g* elnevezésébe tehát ez is beleértendő. (Nem *h* fonéma, hanem egy oszthatatlan indulatszó része az olyan — szájnyílás nélküli — *h*-féleség, mint például a *hm* indulatszóbeli.)

Ez a szempont akkor is érvényesül, mikor az egyes fonémák jellemző minőségű fő típusát ugyanazon fonémának valamely alkalmi (helyzeti vagy tetszőleges) változával szembeállítva vizsgáljuk: a változat a fő típustól leginkább csak bizonyos nem lényeges mozzanatokban tér el, s ezért alkalmas marad arra, hogy képviselje azt a fonémát, amelynek alkalmi változata. (Lásd erről a 73. és 83. lapon.)

2. A magán- és a mássalhangzó

A magyar beszédhangokat két nagy csoportra osztjuk: magánhangzókra (vocalisokra) és mássalhangzókra (consonansokra).

Ezeket a hagyományos nemzetközi kifejezéseket egy ma már meghaladott tudományos felfogás hozta létre valamikor. Eszerint a két csoport közötti különbség az volna, hogy a magánhangzók magukban is kiejthetők (például: *a, e, u*), a mássalhangzók viszont magukban nem, csak ejtéskönnyítő magánhangzóval (mint: *ká, eff*, illetőleg *kő, fő* stb.). Mi ez elnevezéseket megtartjuk, bár alapjuk tudományosan már régen tévesnek bizonyult, s tudjuk, hogy a mássalhangzóknak legnagyobb része szintén jól kiejthető, sőt hangoztatható magában, ejtéskönnyítő nélkül is (például: *sz, m, r*).

A magánhangzók csoportját a magyarban a következő tulajdonságokkal jellemezhetjük:

A) Képzésüket tekintve:

a) mindegyikük zöngés, azaz ejtésükkor a hangszalagok rezegnek;

b) alaphangjukat a zöngé adja, a garat- és szájjüregbeli szervek pedig a rezonátorüreg nagyságának és kijáratának szabályozásával csak módosítják ezt;

c) mindegyikük szájhangú, azaz ejtésükkor az orrüreg zárva van;

d) mindegyikük nyíláshang, azaz ejtésükkor a nyelvhat a szájpaddal, a két ajak egymást csak oly mértékben közelíti meg, hogy ez a levegő kiáramlását ne gátolja lényegesen;

e) képzésükre a garat- és szájjüreg két szervpárjának működése együttesen jellemző.

B) Szótagbeli szerepüket tekintve: mindegyikük szótagmag természetű, azaz a szótagban központi helyet tölt be, s másik magánhangzóval azonos szótagban nem állhat.

A mássalhangzók csoportját (a *h* kivételével) a magyarban a következő tulajdonságokkal jellemezhetjük:

A) Képzésüket tekintve:

a) lehetnek zöngések vagy zöngétlenek, azaz a hangszalagok rezgésének képzésükkor másodlagos szerepe van;

b) legtöbbjüknek a garat- és szájjüregbeli akadály leküzdése adja az alaphangját, s ezt az esetleges zöngé csak módosítja, azaz sorsuk a garat- és szájjüregben dől el;

c) nagyobb részük szájhangú, kisebb részük orrhangú;

d) mindegyikük akadályhang, azaz ejtésükkor a nyelvhat a szájpaddal vagy a két ajak egymással olyan akadályt állít a levegő kiáramlásának útjába, melynek legyőzése maga is hangforrásul szolgálhat (zár, rés):

e) képzésükre a garat- és szájjüreg két szervpárja közül csak egyiknek működése jellemző.

B) Szótagbeli szerepüket tekintve: mindegyikük csak kíséző természetű, azaz általában nem lehet szótag magva, sőt többedmagával is kísérhet vagy közrefoghat egyetlen magánhangzót ugyanabban a szótagban.

A mássalhangzók csoportján belül tehát nincs teljes egység a vizsgált kérdésekben. Tulajdonképpen csak akadályhang jellegük, egy szervpárral jellemezhető voltuk és a szótagalkotásban betöltött szerepük — a *d*), *e*), *f*) pont — közös jellemzője mindegyiküknek. A *h* hang azonban még ezek alól is kivétel annyiban, hogy a képzését jellemző akadály nem a garat- és szájüregben képződik, hanem a gégében.

A hangok e két csoportját tehát összefoglalva és szembeállítva így jellemezhetjük (most már a *h* fonémát is belevonva):

A magánhangzók nyílt szájüreggel és ajakkal, másrészt két szervpár együttes működésével képzett hangok; alaphangjuk a zöngé, mely a garat- és szájüregben már csak színében módosul; a szótagalkotásban általában a szótagmag szerepét töltik be.

A mássalhangzók valamilyen akadályal, de mindig csak egy garat- és szájüregbeli szervpár működésével létrehozott hangok; alaphangjuk a képzésükre szolgáló akadályra jellemző, ezt a zöngé legföljebb kiegészítően színezi; a szótagalkotásban általában csak kísérői a szótagmagnak.

A MAGYAR MAGÁNHANGZÓK

I. Nyelvállás és ajakműködés szerinti csoportok

A magánhangzók a magyarban mind zöngések és szájhangúak; így ha minőségüket vizsgáljuk, csak a garat- és szájüregbeli szervpárok viselkedését kell szemmel tartanunk.

a) A nyelv hát a szájpadlást a magánhangzók képzésekor csak megközelíti, mégpedig mindössze annyira, hogy a levegő keresztüláramlása nem ütközik jelentős akadályba. E szervpár működésében tehát két mozzanat méltó figyelemre: a) a nyelv hát emelkedésének iránya; s β) a nyelv hát emelkedésének magassági foka.

a) A nyelv háta nyugalmi helyzetben közömbös állásban van. Ebből a helyzetéből emelkedhet előre-fölfelé vagy hátra-fölfelé, s ennek megfelelően vagy a kemény, vagy a lágy ínyt közelítheti meg domború felületének legmagasabb pontjával. Azokat a magánhangzókat, amelyeknek képzésekor a nyelv hát a szájpadlás elülső része felé közelít (*e[és ě], é, i, í, ő, ö, ü, ű*), elül képzetteknek (palatalisoknak) vagy akusztikai benyomásuk alapján magashangúaknak nevezzük; azokat pedig, amelyeknek képzésekor a nyelv hát a szájpadlás hátulsó része felé közelít (*a, á, o, ó, u, ú*), hátul képzetteknek (velarisoknak) vagy akusztikai benyomásuk alapján mélyhangúaknak.

A nyelv háta emelkedhet a két említett irány között egyenesen fölfelé is; de ilyen közbülső (mixed) beszédhangok a magyarban nincsenek.

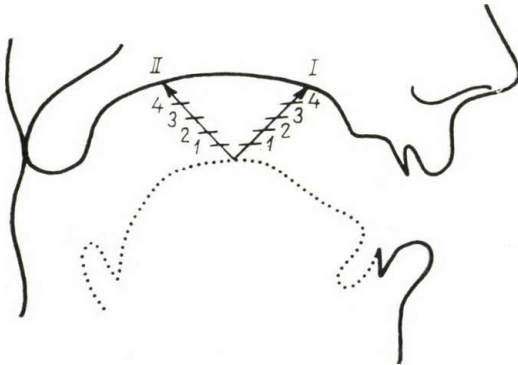
β) A nyelv hát emelkedési irányán belül jellemző az emelkedés magassági foka is. Az elül és a hátul képzett hangok sorában egyaránt 4—4 magassági fokot különböztetünk meg: legalsót, alsót, középsőt és felsőt. Köznyelvünk nem használja fel mindkét síkon mind a négy lehetőséget: az elül képzettek közt legalsó nyelvállású köznyelvi beszédhangunk nincsen.

A nyelv hát emelkedése a normális beszédben nem önálló jelenség, hanem mintegy kísérő következménye az állkapocs emelkedésének.

b) A két ajak a magánhangzók képzésekor csak közelít egymáshoz, mégpedig csak annyira, hogy a levegő keresztüláramlása nem ütközik jelentős akadályba. E szervpár működésében két mozzanat méltó figyelemre: a) az ajakműködés jellege; s β) az ajaknyílásnak az adott jellegen belüli tágassága.

a) A két ajak nyílása lehet kerek, kissé előre csucsorodó. Ilyenkor az ajkak eltakarják a két fogsort, s ezzel az állással nemcsak a rezonátorüreg

kijáratát módosítják, hanem bekapcsolják az üregbe a fogak és az ajkak közt levő, úgynevezett pitvart is. Az ilyen hangokat a *j a k k e r e k í t é s s e l* képzetteknek (labialisoknak) nevezzük (*a, o, ó, u, ú, ö, ő, ü, ű*). — Ha

1. ábra

A nyelvhat emelkedése a szájüregben

- I. előre-fölfelé, 1. legalsó, 2. alsó, 3. középső, 4. felső fokra
 — II. hátra-fölfelé, 1. legalsó, 2. alsó, 3. középső, 4. felső fokra

az ajkak nem kerekén állnak, hanem a fogakról kissé elhúzódva, résszerűen távolodnak el egymástól, ezzel a pitvarnak rezonátori szerepét is erősen korlátozva: a *j a k r e s s e l* képzett hangok (illabialisok) keletkeznek (*e [és ë], é, i, í*).

A nyelvemelés irányai az ajakműködés jellegével kombinálódhatnak. Ezt a lehetőséget azonban nyelvünk nem aknázza ki teljesen: csak az elül képzettek közt állnak egymással szemben bizonyos ajakkerekítéssel és ajkréssel képzett hangok (*ö, ő, ü, ű, e [és ë], é, i, í*); hátul képzett beszédhangjainknak csak ajakkerekítéses soruk van; ajkreszes jellegű csak az *á* egymagában; de ezt is a rendszerbeliségnek sok szála húzza az ajakkerekítések sorába (például az *a:á* viszonyát nyelvi értékében pusztán időtartambeli eltérésnek érezzük); s maga az ajakműködésnek rés volta sem kétségen felüli (ajakállásáról lásd alább).

β) Az ajakműködés jellegén belül jellemző a keletkezett kerekítés vagy rés tágassága is. Mindkettőn belül négy fokozatot különböztetünk meg: legtágabb, tágabb, szűkebb és legszűkebb kerekítést, illetőleg rést.

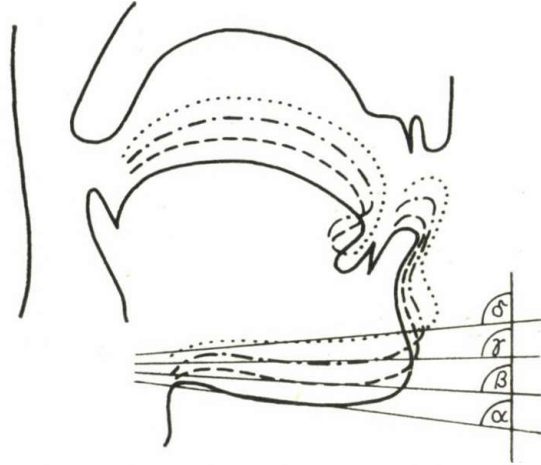
Az ajakműködés tágassága a normális beszédben nem önálló jelenség, hanem mintegy kísérő következménye az állkapocs emelkedésének, s így teljesen párhuzamos a nyelv magassági fokaival. Éppen ezért ezt a sajátságot külön nem is szoktuk tárgyalni, hanem a nyelv magassági fokának említésével adottnak vesszük; például a középső nyelválláshoz hozzáértjük a kerekítés vagy rés szűkebb fokát, a legalsó nyelválláshoz a kerekítés vagy rés legtágabb fokát stb. — Mivel a két sajátság együttesen következménye az állkapocs emelkedésének, szokás ennek alapján az állkapocs, illetőleg a keletkező hang zártsági fokáról összefoglalóan beszélni. A zártság fokai: legnyíltabb (vagy: igen nyílt), nyílt, félig zárt, zárt állkapocsállás, illetőleg magánhangzó. E kifejezésekbe beleértendő a nyíltság mindkét mozzanata: a szájüregé is, az ajkaké is. Tehát például a félig zárt magánhangzó elnevezésben egyaránt

tükröződik az, hogy a vizsgált hang középső nyelvmagasságú, s hogy szűkebb ajakműködésű (kerekítésű vagy résű).

5. ábra

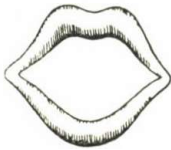
A magánhangzók zártsági fokai
 α) legnyitabb = legalsó nyelvállású és legtágabb ajakműködésű — β) nyílt = alsó nyelvállású és tágabb ajakműködésű — γ) féligzárta = középső nyelvállású és szűkebb ajakműködésű — δ) zárt = felső nyelvállású és legszűkebb ajakműködésű

Az ajakműködés legtágabb foka a magyarban nem minősíthető sem kerekítésnek, sem résnek, hanem közömbösnek tekintendő olyan értelemben

Ajakkerekítés

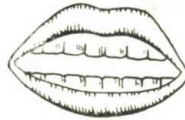
Ajakraés

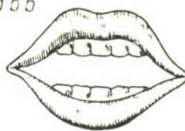
Legszűkebb

Szűkebb

Tágabb

Legtágabb

6. ábra

Az ajakműködés minőségi és tágassági sorai

ben, hogy a legtágabb ajakkerekítés és a legtágabb ajakrés gyakorlatilag egybeesik, s így például a legalsó nyelvállású *á* hang (melyet ajakréssel ejtettnek szoktunk venni) minőségi ugrás nélkül mehet át a nyelvhat emelkedése során az ajakkerekítéses hangok sorába is.

2. Időtartam szerinti csoportok

A magánhangzók mindegyike ejthető a magyarban röviden is, hosszan is. A viszonylagos időtartamnak ez az eltérése *n y e l v i é r t é k ű* (fonematikus) különbség: a hangnak rövid vagy hosszú ejtése alkalmas arra, hogy egyébként azonos felépítésű szóttesteket egymással szembeállítson, egymástól megkülönböztessen (*kor: kór*); vagyis a szó felépítésében a *r ö v i d* és a *h o s s z ú* hang egymással föl nem cserélhető, önálló eszköz.

Nyelvünk azonban e szembeállítás lehetőségét nem minden esetben használja fel. Az *á* hangnak legalsó nyelvállású ajakréses rövid párja (*á*), az *a* hangnak alsó nyelvállású ajakkerekítéses hosszú (*ā*), az *e* hangnak alsó nyelvállású ajakréses hosszú párja (*ē*) a köznyelvben nem használatos önálló beszédhangként; s meglehetősen (és sajnálatosan) háttérbe szorul a köznyelvi használatban az *é* hangnak középső nyelvállású ajakréses rövid párja, az *ë* hang is.

Az említettek meg nem levő rövid, illetőleg hosszú párjuk helyett a meglévő rövid, illetőleg hosszú párral lépnek időtartambeli párhuzamba: a magyar köznyelv hangrendszerében az *e:é* és az *a:á* úgy váltakoznak egymással, mintha csak időtartambeli különbség volna köztük, minőségi nem (a *kéz: kezet, sár: sarat* stb. nyelvtani viszonya is olyan, mint ezeké: *víz: vizet, tűz: tüzet, út: utat*).

A többi hangnak rövid és hosszú változatát úgy szoktuk venni, mint amelyek között pusztán időtartambeli eltérés van.

Fonetikailag észlelhető ugyan e párok között némi képzésbeli különbség is: a hosszú változatnak a rövidénél feszesebb a képzése, így egy árnyalattal szűkebb a nyílása. Ezért szokás a rövid hangokat laza (vagy: széles), a hosszúakat pedig feszes (vagy: szűk) ejtésűeknek venni. Ez a különbség azonban elenyésző; ezért az *o: ó, í: í* stb. viszonya gyakorlatilag bátran tekinthető pusztán mennyiségi eltérésnek.

3. A magyar magánhangzó-állomány felsorolása és leírása

A magyar nyelvben használatos magánhangzós fonémák tehát a következők:

á: legalsó nyelvállású, legtágabb ajakműködésű (szokásos besorolása szerint: ajakrésű), azaz igen nyílt, hátul képzett hosszú magánhangzó.

a: alsó nyelvállású, tágabb ajakkerekítésű, azaz nyílt, hátul képzett rövid magánhangzó.

o: középső nyelvállású, szűkebb ajakkerekítésű, azaz félig zárt, hátul képzett rövid magánhangzó.

ó: az előbbinek hosszú párja, az ennek megfelelő, de el is hanyagolható árnyalatnyi különbséggel.

u: felső nyelvállású, legszűkebb ajakkerekítésű, azaz zárt, hátul képzett rövid magánhangzó.

ú: az előbbinek hosszú párja (lásd még az ó-nál).

e: alsó nyelvállású, tágabb ajakrésű, azaz nyílt, elül képzett rövid magánhangzó.

[ë: középső nyelvállású, szűkebb ajakrésű, azaz félig zárt, elül képzett rövid magánhangzó.]

é: középső nyelvállású, szűkebb ajakrésű, azaz félig zárt, elül képzett hosszú magánhangzó.

i: felső nyelvállású, legszűkebb ajakrésű, azaz zárt, elül képzett rövid magánhangzó.

í: az előbbinek hosszú párja (lásd még az ó-nál).

ö: középső nyelvállású, szűkebb ajakkerekítésű, azaz félig zárt, elül képzett rövid magánhangzó.

ő: az előbbinek hosszú párja (lásd még az ó-nál).

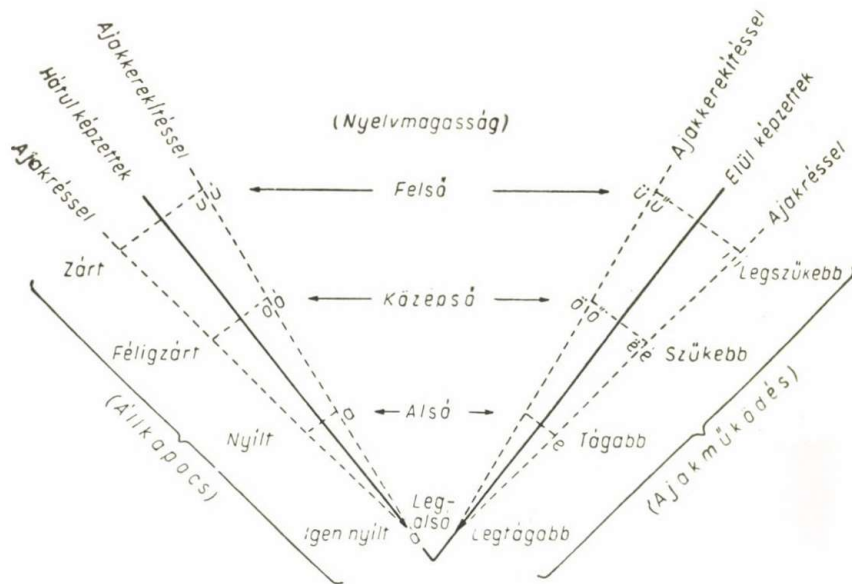
ü: felső nyelvállású, legszűkebb ajakkerekítésű, azaz zárt, elül képzett rövid magánhangzó.

ű: az előbbinek hosszú párja (lásd még az ó-nál).

4. A teljes magánhangzó-rendszer; kiegészítő megjegyzések

A magyar magánhangzós fonémák állományát az elmondottak alapján így ábrázolhatjuk:

a) Képzési sajátágaikat is figyelembe véve:

7. ábra

A magyar magánhangzók állománya

b) Csak fonológiai szerepüket, rendszertani értéküket véve figyelembe:

A magánhangzók fonológiai rendszere

A rövideké:

a
o ö e
u ü i

[Az *ë-ző* ejtésben:

a e
o ö ë
u ü i]

A hosszúaké:

á
ó ő é
ú ü í

Ez utóbbi rendszerezési mód tekintetbe veszi ugyan a hangok rokon-sági fokát, például hogy az *o*, *ö*, *ë* egyaránt félig zárt hang; de az ezen belül észlelhető különbség mértékét már nem, például hogy az *o* és *ö* ajakműködése jellegében is hasonló, s csak a nyelvemelkedés irányában tér el egymástól; viszont az *o* és *ë* ez utóbbin kívül eltér egymástól ajakműködésük jellegében is, — nem beszélve az *o* és *e* közötti eltérésről, amelyet az előbbiekhöz viszonyítva kiegészít még az is, hogy az *e* nem félig zárt, hanem nyílt hang; stb. — Mindamellett szóalakok és alaktani sorok váltakozásának (mint: *sör* ~ *ser*, *kavar* ~ *kever*; illetőleg: *-hoz* ~ *-hez* ~ *-höz*, *-ban* ~ *-ben*; stb.) megértéséhez ez utóbbi ad jobb támpontot, minthogy a nyelvi váltakozások mindig a hangrendszernek valóban meglevő tagjai között észlelhetők. (Lásd még a 89. lapot.)

Természetesen a fenti táblázat csak azokat a magánhangzókat mutatta be, amelyeket köznyelvünk önálló értékben használ szavak megalkotásában és egymástól való megkülönböztetésében, azaz fonémaként. Van azonban néhány olyan hang is, amely csak bizonyos sajátos helyzetekben fordul elő, s így nem tekinthető önálló eszköznek. Ilyen a nyílt *e* hang hosszú párja például ebben: *ëre* ('erre'); az *a* hosszú párja például ebben: *ära* ('arra'); az *á* rövid párja az ilyen affektált ejtésben: *akadémia* ('akadémia'). — Sajátos helyet foglal el köznyelvünkben az *ay* kettős magánhangzó (diftongus) is. Köznyelvünknek nincsenek igazi kettős magánhangzói, mert a *vaj*, *tej* stb. szóban gyakran *aj*, *ej* stb. diftongusnak vett hangjelenség valójában *a+j*, *e+j* fonémakapcsolat, nem pedig egy-egy egységes fonémának vehető kettős magánhangzó. — Nem vehető önálló fonémának az *ay* kettőshangzó sem, amely csak ilyesféle idegen szavakban fordul elő: *autó*, *augusztus*, *bauzít*, *hidraulikus*; hanem egyelőre csak ritka, nem fonéma értékű jövevény jelenségnek. Kiejtésének az egy és két szótagúság közti ingadozását jól mutatják a versbeli előfordulások. Az *Ausztria* szóban például Petőfinél már egy szótagos kiejtésű az *au*: *Miként elpusztult Jeruzsálem*, — *El fog fogsz pusztulni*, *Ausztria* (Ausztria; ÖM. III, 71): viszont Babitsnál inkább két szótagos: *zsarnok Ausztriánk* (Kép egy falusi csárdában; ÖM. I, 221; sajátos lejtésű verssorban!), s hasonlóan ez is: *vad Ausztráliát* (Egy dal; uo. 156). Az *autó* szó *au* kapcsolata ellenben alighanem egy szótagos itt: *Látod az autót? most kanyarul, suhanva, kéjesen* (uő: Detektívhistória; uo. 252); másutt viszont ilyen nyelvjárási alakban fordul elő: *Rebben az ótomobil* (uő: Mozgófénykép; uo. 38). — A — talán nem minden német előzménytől ment — *au* indulatszó egy szótagos ugyancsak Babitsnál: *Au, a cigányok!* (Vásár; uo. 36); sőt már Aranynál is: *No s a cigányok... Au! isten-csapása!* (Bolond Istók II, 3; ÖM. III, 167).

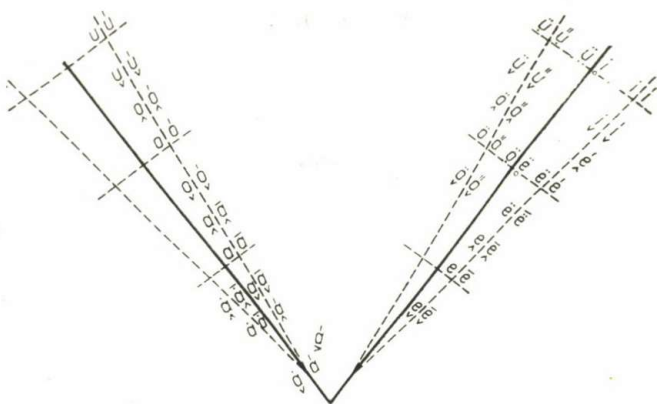
A bemutatott beszédhangok tulajdonképpen csak fő típusok, mintegy ideális esetek, a vizsgált fonémák leggyakoribb és legjellemzőbb megjelenési formái. Ezek azonban a valóságban — főleg a beszélő egyén

hangképző sajátosságainak megfelelően — gyakran nem pontosan az ismertetett sajátosságokkal jelennek meg. A nyelvmagasság is, az ajakműködés is lehet az egyes hangok képzésekor bizonyos fokig eltérő; s ez az eltérés értelmileg nem is zavaró mindaddig, amíg át nem lépi az ismertetett fonéma *i n g a d o z á s i s á v j á n a k* szélső határát valamelyik szomszédos hang felé. Így például az *o* lehet kissé alacsonyabb nyelvállású a szokásosnál, de nem lépheti át az *a* sávjának szélső határát; az *ő* ajakkerekítése lehet a szokásosnál kissé gyöngébb, de nem közelítheti meg túlzottan az *é* ajakrészét. Az ilyen változatok nem kötelezőek, de a megértés veszélyeztetése nélkül lehetségesek, ezért *t e t s z ö l e g e s v á l t o z a t o k n a k* nevezzük őket. (Hangkörnyezetükhöz köthető, úgynevezett helyzeti változataik a magyar magánhangzókban nincsenek, illetőleg ha vannak is, jelentéktelen eltérést mutatnak; lásd viszont a mássalhangzók helyzeti változatait a 83. lapon.)

A finomabb hangtani kutatások ezeket az eltéréseket jelölik is. Ha a hátul képzett hangot a szokásosnál előbbre, vagy az elül képzettet a szokásosnál hátrább képezzük, a megfelelő irányba mutató nyílhegyet teszünk a betűjel alá, például: *ǎ*: előbbre képzett, *é*-be hajló *á* hang; *ǣ*: hátrább képzett, az *a* felé hajló *e* hang. — Ha a nyelvhat magassága tér el fölfelé vagy lefelé a szokásostól, azt ugyancsak a megfelelő irányba mutató nyílhegy jelzi, például *ě*: magasabban képzett, az *i* felé hajló *é*; *ĩ*: alacsonyabban képzett, az *e* felé hajló *i* hang. — Ha az ajakkerekítéses hangok kerekítése a szokásosnál szélesebb, a réshez közeledő, akkor pontot használunk a betűjel alatt, például *ǒ*: gyenge kerekítésű, *é* felé hajló *ő* hang; ha pedig az ajakrészeknek rése lazább a szokásosnál, mintegy a kerekítéshez közeledő, akkor kis karikát teszünk a betűjel alá, például: *ẹ̌*: laza résű, *ő* felé hajló *é* hang.

Mindezek a változatok azonban nyelvi érték nélküliek: a magasabban képzett *ě* hang nyelvi értékében (fonematikusan) továbbra is *é* hangnak számít; nyelvi értékében a kissé tágabb kerekítésű *ǒ* hang is azonos a szokásos *ő*-vel. A változatok a fő típusal nem állíthatók szembe szavaknak egymástól való megkülönböztetése céljából, hiszen egyazon fonémának megjelenési formái, csak éppen az egyik gyakoribb és jellemzőbb, a másik ritkább és szokatlanabb.

A tetszőleges változatokkal kiegészített rendszert a következő ábra mutatja:

9. ábra

A magyar magánhangzók és változataik

5. Érzelemkifejező változatok

A változatokhoz állnak legközelebb azok a hangjelenségek, amelyek erős érzelmi hatására jelentkeznek, s így nem az értelmi közlést, hanem az érzelmelel nyilvánítását szolgálják (emphaticumok). Legjellegzetesebb formájuk a kinyilvánításnál jóval nagyobb időtartam (*bórsasztó, erkölcstelenség, kívádló, nágy-nagy*: igen-igen hosszú magánhangzóval); de jelentkezhetnek a nyíltabb hangképzésben (*égen, barzasztó*: igen nyílt, szinte *é*, illetőleg *a* színezetű *i*, illetőleg *o*) s egyéb formákban is.

Ritkán ugyan, de megesik, hogy a magánhangzóknak érzelme okozta torzulását vagy nyúlását írónk valamilyen formában írásukban is jelölni igyekeznek. Néhány példa: „*Hát egen, így vagyunk!*” (Móricz Zsigmondtól idézve: Móricz V.: Apám r. 487); „*Riadó-ó-ó!*” (SzN. 1952. szept. 24.); „*Roha-a-m! Előre!*” (uo.).

6. Hangstatisztikai tájékoztató

Magánhangzós fonémáink használatai arányaiából (megterheltségéből) a következőkre érdemes rámutatnunk:

Nyelvünkben 100 hangból átlagban 42 a magánhangzó. Ebből leggyakoribb az *e*: 100 hangból átlagban 11, vagyis 100 magánhangzóból mintegy 26. Nem sokkal marad el tőle az *a*: 100 hangból átlagban 10, vagyis 100 magánhangzóból körülbelül 23. E két hang tehát mintegy felét adja a használt magánhangzók mennyiségének. Másik fele a többi 12 rövid és hosszú magánhangzó között oszlik meg, de még itt sem arányosan; például a hosszú *ú* a használt magánhangzóknak csak kb. 2 ezrelékét teszi. — Szinte mindegyik magánhangzónk egyaránt előfordulhat szókezdő, szóbelseji és szóvégi helyzetben. Szókezdő helyzetben elég ritka a hosszú *ú*; szóvégen viszonylag kevés a rövid *u, ü* (legalábbis az irodalmi hagyományra támaszkodó írásban; a köznyelvi kiejtésben egyre szaporodik az *ú, ü* rovására). még kevesebb a hosszú *í*, s egyáltalában nem állhat (a *no, nono* indulatszó s egy-két idegen szó kivételével) rövid *o, ö*.

7. Nyelvhelyességi és helyesírási megjegyzések

a) A magyar köznyelvben hangsúlytalan helyzetüknél fogva elmosódóbban (redukáltan) ejtett magánhangzók nincsenek: hangjaink hangszíne mindenféle hangsúlyhelyzetben egyforma. Ezért helytelen — akár nyelvjárási háttérű, akár hanyag képzés eredménye — a magánhangzó elnyelése a hangsúlytalan szótagokban: *ign* vagy *igen, kuk'rica* stb. (A fölemelt kis betű igen rövid, s rendszerint tökéletlen képzésű hangot jelöl.)

Nem torzulhat el a beszédben magánhangzónk határozott hangszíne. A kelleténél magasabban (például eltúlzott jelöléssel: *vires nopok*) vagy a kelleténél alacsonyabban (*vēres napak*) képzett hang, azaz a túlságosan szűk állkapocs-mozgással, illetőleg a túlságosan lusta ajakmozgással képzett beszéd — ha a megértést talán nem zavarja is — kellemetlen benyomást tesz. Még talán ma is terjedő hiba az *á* hangnak szűk, *é*-be hajló ejtése (eltúlzott jelöléssel: *újség* 'újság', *étszéló* 'átszálló').

A magyarban a magánhangzók időtartama a hangnak szavakat megkülönböztető tulajdonsága, tehát nem hanyagolható el. Helytelenek az ilyen alakok: *érttettem, nem láttam* stb. (az *é*, illetőleg az *á* rövid ejtése). — Különösen terjedő jelenség

az *i, ú, ü* hangnak röviden: *i, u, ü* formában való kiejtése; pedig nyelvünknek azt a sajátosságát, hogy minden magánhangzójának van hosszú és rövid változata, igyekeznünk kell tisztán megőrizni. — Nem fogadható el a köznyelvben ennek ellenkezője, a magánhangzónak megnyújtása sem. Ez főleg *l, r, j*, előtt gyakori: *kőrut* (helyesen: körút), *kormány* (helyesen: kormány), *hējjes* (köznyelvi kiejtése: hejes) stb.

Nyelvünknek színes eleme az *ë* hang. A közbeszédben sokan nem ejtik, s ennek hatására olykor még azok is *e*-vel cserélik fel, akiknek nyelvhasználatában egyébként megvan. Pedig *e* hangot fontos lenne a kiejtésben megtartanunk, mert kipusztulásának, illetőleg a nyílt *e*-vel való egybeesésének eredményeként az *e* hang válnék nyelvünkben leggyakoribbá, s ezzel az egyhangúság veszélye fenyegetné kiejtésünket.

A magyarban használatos idegen eredetű szavak magánhangzóit magyarosan ejtjük. A *primér* (magyarosan: primér), *szekundér*; az orrhangú *szézó* (magyarosan: szezon), *fázó* (magyarosan: fazon) stb. erőszakolása fölösleges magyar szövegben a magyaros ejtés helyett. — Különösen elterjedt modorosság az, hogy az idegen eredetű *a* hangot sokan a magyar beszédben is ajakréses *á*-val (az *á* rövid párjával) ejtik: *kátasztrófa*, *reakció*, *akadémia* (helyesen: katasztrófa stb.).

b) Helyesírásunkban a magánhangzók mindegyikét egyjeggyű betűvel jelöljük. A rövid magánhangzókat pont nélküli (*o, u, e*) vagy pedig egy (*i*), illetőleg két pontos betűvel írjuk (*ö, ü*). A hosszúságot az alapjel fölé tett ékezetrel (vonással) jelöljük, mégpedig a pont nélküli és az egy pontos alapjelek fölött egyes (*ú, ó, í*), a két pontos alapjelek fölött pedig kettős ékezetrel (*ő, ű*). Mivel a pont a hangszín, a vonás pedig az időtartam eltérését jelzi, s a hangoknak mindkét említett tulajdonsága fontos a szavak felépítésében és megkülönböztetésében: írásban gondosan ügyelnünk kell a pontok és ékezetek felrakására.

Az említetteken kívül tulajdonnevekben használunk magánhangzót jelölő régies, idegen szavakban pedig idegen betűket is (*ew*, például: *Thewewok* [ejtsd: török]; *eö*, például: *Eötvös* [ejtsd: ötvös]; *ä; ø; y*; stb.)

A MAGYAR MÁSSALHANGZÓK

I. A minőségi meghatározó jegyek áttekintése

A mássalhangzók minőségét meghatározó képzésmódok a magyarban igen különfélék. Olyan jelenség, amely valamennyi mássalhangzó képzésmódjára jellemzőnek mondható, mindössze egy van; mégpedig az, hogy minden mássalhangzónak lényeges mozzanata valamiféle akadály, amelyet a hangképző szervpárok egyike állít a levegő útjába. Így képzésüket vizsgálva szemmel kell tartanunk minden szervpár viselkedését, de különösen az akadály képzésének módját és helyét. Képzésükkor a garat- és szájüregbeli két szervpár közül viszont mindig csak az egyiknek működése döntő, a másiké közömbös.

A mássalhangzók a képzésmódja szerint lehetnek: felpattanó zárhangok (explosívák), orrhangú zárhangok, vagyis orrhangok (nasalisok), pergők (tremulansok), nyelvközépi, illetőleg ajkak közötti réshangok (spiransok) és nyelvoldali réshangok (lateralisok); a képzés helye szerint pedig ajkhangok (labialisok), mégpedig két ajakkal képzettek (bilabialisok) vagy ajak-foghangok (labiodentalisok); foghangok (dentalisok), mégpedig elülső foghangok (alveolarisok) vagy hátulsó foghangok (postalveolarisok); szájpapdolás hangok (palatales), mégpedig elülső szájpapdolás hangok (prae-palatalisok) vagy hátulsó szájpapdolás hangok (mediopalatalisok); s végül a gégefőben képződik a h g é g e h a n g (laryngalis). A hangszalagok működésétől függően a mássalhangzók lehetnek zöngések és zöngétlenek; időtartamuk szerint rövidek vagy hosszúk.

a) A felpattanó zárhangok (ismertebb, rövidebb nevükön: zárhangok; régebbi, helytelen elnevezéssel: némák) képzésmódjára az jellemző, hogy a szájüreg valamelyik szervpárja a szájüreg valamelyik pontján szorosan összetapad, zárt alkot. Ezt — mivel közben az orrüreg hátulsó bejárata is zárva van — a tüdőből feláramló s az akadály miatt megsűrűsödő levegő nyomása felpattantja, s ez sajátos zörejt idéz elő, mely elég erős önálló beszédhangnak. — A felpattanó zárhangok képzésének eszerint három mozzanata van: a zár keletkezése, vagyis bezáródása (implosio); a zár tartama (occlusio), mely a zöngétleneknél voltaképp hangoztatási szünet; s végül a zár felpattanása (explosio), amellyel az e hangokra jellemző pillanatnyi hangoztatás is jár. A három mozzanat együtt teszi a felpattanó zárhangot. Ezért beszélhetünk hosszú változatukról is, amelyben tulajdonképpen nem a hangoztatás ideje, hanem a zár tartama (occlusio) nyúlik meg.

A felpattanó zárhangok lehetnek zöngések vagy zöngétlenek; azaz a hangszalagok a zár tartama alatt vagy fojtottan rezegnek, vagy nyitott állásban vannak. A hangnak ez a kiegészítő sajátsága alkalmas beszédhang-párok megkülönböztetésére és egymással való szembeállítására, azaz a zöngés és a zöngétlen zárhang külön-külön nyelvi eszköz, önálló fonéma. — A hangnak zöngés, illetőleg zöngétlen voltahoz csatlakozik a zárnak gyöngébb (media) vagy erősebb (tenuis) képzése is; ez azonban a magyar hangrendszer szempontjából nem lényeges sajáttság.

A felpattanó zárhangok közt a képzés helye szerint egyaránt találunk a ja khangokat (*p, b*), elülső foghangokat (*t, d*), elülső szájpaddal shangokat (*ty, gy*) és hátulsó szájpaddal shangokat (*k, g*).

b) A nyelvközépi és az ajkakkal képzett réshangok (általánosabb nevükön: réshangok; régiesen: fúvók) képzésmódjára az jellemző, hogy a garat- és szájüreg valamelyik szervpárjának két tagja a szájüreg valamelyik pontján meglehetősen megközelíti egymást, de mégsem érintkezik, így tehát a levegő útját megszükiti, de nem zárja el teljesen. Az így keletkező résen a tüdőből feláramló levegő sajátos zörejjel fúródik keresztül, s ez hangforrássá válik. A réshangok képzésekor így a hangoztatás folyamatos, a hang egész tartamára kiterjed; hosszú változatukban is az egyenletes hangoztatás időtartama nyúlik meg.

A réshangok lehetnek zöngések vagy zöngétlenek; azaz a hangszalagok a hangoztatás tartama alatt vagy rezegnek, vagy nyitott állásban vannak. A hangnak ez a kiegészítő sajátsága alkalmas egyes beszédhangpárok megkülönböztetésére és egymással való szembeállítására, azaz a zöngés és a zöngétlen réshang külön-külön nyelvi eszköz, önálló fonéma. Nyelvünk azonban e lehetőséggel nem minden hang esetében él: a *j*-nek zöngétlen párja például a magyarban nem önálló hangeszköz, hanem csak helyzeti változat (lásd alább). — A hangnak zöngés, illetőleg zöngétlen voltahoz csatlakozik a rést alkotó szervpárnak lazább (lenis) vagy feszítettebb (fortis) működése is; ez azonban a magyar hangrendszer szempontjából nem lényeges sajáttság. — Az orrüreg általában zárva van; de nyitott helyzete sem változtatja meg lényegesen a hangszínt.

Réshangjaink közt vannak a ja khangok (*f, v*), foghangok (elülsők: *sz, z*; hátulsók: *s, zs*), van egy elülső szájpaddal shang (*j*), s ide vonható a gégefőben a hangszalagok szűkrésállásával képzett *h* hang is.

c) Az orrhangok (tulajdonképpen: orrhangú zárhangok) képzésmódjára az jellemző, hogy a garat- és szájüreg valamelyik szervpárja a szájüreg valamelyik pontján szorosan összetapad. Mivel azonban e hangok képzésekor az orrüreg nyitva van, a levegő e zárt a hang tartama alatt nem pattantja fel, hanem az orrüregen át eltávozik. A zár kinyílása a következő hangba való átmenet kedvéért történik meg, magának az orrhangnak nem jellemző része, s így például szó végén, mondat végén teljesen el is maradhat. — Az orrhangoknak a szájüregben keletkező jellegzetes saját hangjuk nincsen, képzésükkor a szájüreg nem önálló hangforrás. Jellemző színüket az határozza meg, hogy a szájüregnek el nem zárt részéhez rezonátortöbbletként az orrüreg is csatlakozik. Hangoztatásuk folyamatos, a hang egész

tartamára kiterjed; h o s s z ú változatukban is az egyenletes hangoztatás időtartama nyúlik meg.

Az orrhangok a magyarban mind z ö n g é s e k, azaz a hangszalagok a hangoztatás egész tartama alatt rezegnek. A hangnak a zöngé adja az alaphangját, a garat- és szájüreg el nem zárt része és az orrüreg — mint rezonátor — csak módosítja ezt. — Mivel az orrüreg zára képzésükkor nyitva van, s így a levegő nyomása a szájüregbeli akadályra nem nagy: az orrhangok szájüregbeli zárja a megfelelő felpattanó zárhangokénál jóval gyöngébb.

Orrhangjaink közt találunk a j a khangot (*m*), e l ü l s ő f o ghangot (*n*) és e l ü l s ő s z á j p a d l á s hangot (*ny*) egyaránt.

d) A n y e l v o l d a l i r é s h a n g o k képzésmódjára az jellemző, hogy a nyelv valamelyik területe a szájpadlás valamelyik pontján zárt alkot, ugyanakkor azonban a nyelv szélei elhúzódnak oldalt a fogsortól, egyik vagy mindkét oldalon utat hagyva a levegő kiáramlásának. Az oldalsó rés rendszerint eléggé széles, s bár a levegő kiáramlásának van némi jellemző zöreje, ez a saját hangja nem túlzottan erős hangforrás. A hangoztatás folyamatos, a hang egész tartamára kiterjed; h o s s z ú változatában is az egyenletes hangoztatás időtartama nyúlik meg.

A nyelvoldali réshangok a magyarban önálló beszédhangként csak z ö n g é s formában használatosak, azaz a hangoztatás egész tartamára kiterjedő hangszalagrezgéssel. A hangnak ugyan az oldalrészén való kiáramlás adja saját hangját, de lényeges eleme a rezonátorüreg sajátos formájával fölerősített zöngé is. — Az orrüreg általában zárva van; de nyitott helyzete sem módosítja lényegesen a hangszínt.

A nyelvoldali réshangok között természetesen csak a nyelv és a szájpadlás pár által képzetteket találunk. Ilyen e l ü l s ő f o ghangunk az *l*.

Ugyancsak nyelvoldali réshang volt a magyarban az elülső szájpadláshang: ennek azonban köznyelvünkben már csak az írásjegye van meg, az *ly*; kiejtése teljesen a *j* hangéval esett egybe. Így mai nyelvünkben tulajdonképpen *ly* fonémával nem is számolhatunk; helyesebb úgy vennünk, hogy *j* hangunknak kétféle írásmódja van: egyes történetileg meghatározott esetekben *j*, más, ugyancsak történetileg meghatározott esetekben *ly*. — Az *ly* hang a magyarban mint fonéma már csak egy szűk nyelvjáróterületen él.

e) A p e r g ő r hang képzésmódjára az jellemző, hogy a nyelv hegye a fogmeder mögött többször egymás után bezáruló és felpattanó tökéletlen zárt alkot, s így a légáram a nyelvhegyet pergésszerű mozgásba hozza, amely hangforrássá is válik. A pergő hang képzésekor a hangoztatás folyamatos, a hang egész tartamára kiterjed; h o s s z ú változatában is az egyenletes hangoztatás időtartama nyúlik meg.

A magyarban csak egy pergő hangot ismerünk önálló beszédhangként: az *r*-et. Ez z ö n g é s, azaz a hangszalagok a hangoztatás tartama alatt rezegnek. — Képzésekor az orrüreg általában zárva van, de nyitott helyzete sem módosítja lényegesen a hangszínt.

Képzésének helye szerint a magyarban használt egyetlen pergő hang, az *r* e l ü l s ő f o g h a n g.

A nyelvoldali réshangokat és a pergőket f o l y é k o n y a k (liquidae) néven egy csoportba is szokták vonni.

f) Mássalhangzóink közül az eddig ismertettek egyszerű hangok, azaz képzésük közben a szájüreg hangképző szervei csak egyféle jellemző állást foglalnak el, s — a megelőző hangból, illetőleg a következő hangba való áthajlás mozzanatát nem tekintve — ezt a jellemző állást tartják a hang egész tartama alatt. Vannak azonban olyan mássalhangzóink is, amelyeknek képzésében a hangképző szervek nem egy, hanem két jellemző álláson mennek keresztül, s amelyeket így e két jellemző állás együttesen határoz meg. Az ilyen módon képzett mássalhangzókat a *ffrikáták* (egybecsiszolódott hangoknak) nevezzük.

Az affrikátákat az jellemzi, hogy képzésük egy felpattanó zárhang és egy vele azonos helyen képződő részhang jellegűt mutatja gyors egymásutánban; e két mozzanat azonban szorosán összecsiszolódik, s egyetlen rövid vagy hosszú mássalhangzóként hat. Az összetevőivel azonos mássalhangzókból álló hangkapcsolattól — amely képzése szempontjából és nyelvi szerepe szerint (fonológiai-lag) egyaránt hangkapcsolat — az affrikáta tehát abban különbözik, hogy mind képzése szempontjából, mind pedig nyelvi szerepe szerint egyetlen mássalhangzó, csak éppen kombinált képzésű.

Nem tekinthetők tehát affrikátáknak az elemeik szerint kiejtett *tsz, ts, dz, dzs* kapcsolatok (*Margitsziget, drótsáv, vadzab, vadzsálya*), mivel bennük két elkülönített rövid mássalhangzót ejtünk, nem pedig egyetlen (bár kombinált) rövid vagy hosszú mássalhangzót.

Affrikáták a *c*-vel, *cs*-vel, *dz*-vel, *dzs*-vel jelölt hangok az ilyenekben: *cukor, moccan; cserél, loccsan; brindza, madzag; dzsem, hodzsza*, mivel mindegyikükben egyetlen rövid vagy hosszú, bár kombinált mássalhangzó van.

A rövid affrikáták képzésekor a pillanatnyi (nem is mindig tökéletes) zár felpattanva résbe megy át; a két mozzanat időtartama alig több egy átlagos rövid egyszerű mássalhangzónál, nyelvi értéke szempontjából pedig teljesen azonos is vele. A hosszú affrikátákban az első, a zárszerű elem nyúlik meg, tehát nem hangoztatásuk, hanem csak a zár megalkotása és felpattanása közti szünet.

Az affrikáták a magyarban egyaránt lehetnek *zöngések* és *zöngétlenek*. Képzésük helye szerint vannak közöttük *elülső foghangok* (*c, dz*) és *hátsó foghangok* (*cs, dzs*).

A *c* és a *cs* szó elején, belsejében és végén egyaránt használatos, s röviden is, hosszan is; a *dz* és a *dzs* általában magánhangzók közt és abszolút szóvégen hosszú, másik mássalhangzó szomszédságában pedig rövid. Szókezdő helyzetben a *dz* nem használatos.

Résszerű utóöreje miatt affrikátának szokták venni a *ty* és *gy* hangot is; ezt képzésmódjuk érthetővé is tenné. Hangrendszerünkbeli (egyrészt a szájpadlás elülső részén képzett *ny* és történetileg az *ly*, másrészt a *t* és *d* hanggal való) összefüggéseik azonban azt igazolják, hogy helyesebb a szájpadlás elülső részén képzett (palatalis) felpattanó zárhang jellegük kiemelése, illetőleg ennek alapján való besorolásuk.

2. A magyar mássalhangzó-állomány felsorolása és leírása

A magyar nyelvben használatos mássalhangzós fonémák tehát a következők:

p: két ajakkal képzett zöngétlen felpattanó zárhang.

b: az előbbinek zöngés párja (az ennek megfelelő, valamivel lazább zárképzéssel).

t: a nyelv peremével, esetleg a nyelvhat elülső részével a fogak mögötti szájpaddlárészen képzett (azaz elülső foghangú) zöngétlen felpattanó zárhang; képzésekor a nyelv hegye általában az alsó fogsorhoz támaszkodik.

d: az előbbinek zöngés párja (lásd még a *b*-nél).

ty: a nyelv hátának széles felfekvésével, a nyelvhat középső részét a kemény szájpaddlás elülső részéhez szorító állással képzett zöngétlen felpattanó zárhang (azaz elülső szájpaddláshang); képzésekor a nyelv hegye általában az alsó fogsorhoz támaszkodik, s a zár felpattanása után még némi résszerű utóhang hallható.

gy: az előbbinek zöngés párja (lásd még a *b*-nél).

k: a nyelvhat hátulsó részével a kemény szájpaddlás középső részén képzett zöngétlen felpattanó zárhang (azaz hátulsó szájpaddláshang); képzésekor a nyelv hegye általában elhúzódik az alsó fogsortól.

g: az előbbinek zöngés párja (lásd még a *b*-nél).

m: a két ajak zárával képzett zöngés orrhang.

n: a nyelv peremének vagy a nyelvhat elülső részének a fogak mögötti szájpaddlárészen alkotott zárával képződő (azaz elülső foghangú) zöngés orrhang.

ny: a nyelv hátának széles felfekvésével, a nyelvhat középső részét a kemény szájpaddlás elülső részéhez szorító állással képzett zöngés orrhang (azaz elülső szájpaddláshang); képzésekor a nyelv hegye általában az alsó fogsorhoz támaszkodik.

r: a nyelv hegyének a fogak mögötti részen észlelhető pergő mozgásával (egy tökéletlen zár és egy tágabb rés többszöri váltakozásával) képzett (azaz elülső foghangú) zöngés pergő hang.

f: a felső fogsor és az alsó ajak részével képzett (azaz ajak-fog hangú) zöngétlen réshang.

v: az előbbinek zöngés párja (az ennek megfelelő, valamivel lazább résképzéssel).

sz: a nyelvhat elülső részének a fogak mögötti szájpaddlárészen alkotott részével képződő (azaz elülső foghangú) zöngétlen réshang; képzésekor a nyelv hegye általában az alsó fogsorhoz támaszkodik.

z: az előbbinek zöngés párja (lásd még a *v*-nél).

s: a nyelv hegyének vagy peremének a fogmeder (vagyis a fogak mögötti szájpaddlárész) mögötti részen alkotott részével képződő (azaz hátulsó foghangú) zöngétlen réshang.

zs: az előbbinek zöngés párja (lásd még a *v*-nél).

j: a nyelv hátának széles felfekvésével, a nyelvhat középső részét a kemény szájpaddlás elülső részéhez szorító állással képzett zöngés réshang (azaz elülső szájpaddláshang); képzésekor a nyelv hegye általában az alsó fogsorhoz támaszkodik.

A képzés helye A képzés módja	Ajakhangok				Nyelvhangok								Gégehang	
	két ajakkal képzettek		felső fogsorral – alsó ajakkal képzettek		foghangok				szájpadláshangok					
					előlső fogh.		hátszó fogh.		előlső szájpadláš.		hátszó szájpadláš.			
Felpattanó zárhangok	<i>p</i>	<i>b</i>			<i>t</i>	<i>d</i>			<i>ty</i>	<i>gy</i>	<i>k</i>	<i>g</i>		
Orrhangú zárhangok		<i>m</i>				<i>n</i>				<i>ny</i>				
Pergók						<i>r</i>								
Nyelvközépi, ill. ajkak közti réshangok			<i>f</i>	<i>v</i>	<i>sz</i>	<i>z</i>	<i>s</i>	<i>zs</i>		<i>j</i>				<i>h</i>
Oldalréshangok						<i>l</i>				<i>[ly]</i>				
Affrikáták					<i>c</i>	<i>dz</i>	<i>cs</i>	<i>dzs</i>						
Zöngéállapot	zöngétlen	zöngés	zöngétlen	zöngés	zöngétlen	zöngés	zöngétlen	zöngés	zöngétlen	zöngés	zöngétlen	zöngés	zöngétlen	zöngés

10. ábra
A magyar mássalhangzók rendszere

l: a nyelv hegyének vagy peremének a fogak mögötti szájpadrészben alkotott zárával, illetőleg a nyelv oldalainak e mögött a szájpadréstól elhúzódtó tág részével képzett elülső foghangú zöngés oldalrészhang.

c: a nyelvhat elülső részének a fogak mögötti szájpadrészben alkotott zárával, majd részével képzett (azaz elülső foghangú) zöngétlen affrikáta: képzésekor a nyelv hegye általában az alsó fogsorhoz támaszkodik.

dz: az előbbinek zöngés változata (az ennek megfelelő lazább izomműködéssel).

cs: a nyelv hegyének vagy peremének a fogmeder (vagyis a fogak mögötti szájpadrész) mögötti részen alkotott részével majd zárával képződő (azaz hátulsó foghangú) zöngés affrikáta.

dzs: az előbbinek zöngés párja (lásd még a *dz*-nél).

h: a két hangszalagnak mintegy 10 fokos szűkítés-állásával képzett gégerészhang; képzésekor a nyelv és az ajak a rá következő magánhangzó állását veszi fel.

A magyar mássalhangzók rendszerét a 10. ábra mutatja.

3. Időtartam szerinti csoportok

Képzésük idejét tekintve mássalhangzóink mindegyike lehet rövid is, hosszú is. Hosszú változatban legtöbbjüknel maga az egyenletes hangoztatás nyúlik meg, a felpattanó zárhangoknál ellenben a zár bezáródása és felpattanása közti szünet; de ez ránk ugyancsak a (három mozzanatból álló) hang időtartam-növekedéseként hat. Ez a viszonylagos időtartam-eltérés nyelvi értékű, fonematikus különbség: a hangnak rövid vagy hosszú ejtése alkalmas arra, hogy egyébként azonos fölépítésű szótesteket egymással szembeállítson, egymástól megkülönböztessen (*hal*: *hall*); vagyis a szó felépítésében a rövid és a hosszú hang egymással föl nem cserélhető, önálló eszköz.

Nyelvünk azonban e szembeállítás lehetőségét nem minden helyzetben használja fel. Szó elején például hosszú mássalhangzó nem állhat, így a rövid és a hosszú mássalhangzó szembeállítási lehetősége szókezdő helyzetben kihasználatlan. — Egyes hangjainkat (főleg a *h*-t) szóvégi helyzetben és mássalhangzó előtt nem tudjuk (vagy legalábbis nem szoktuk) kiejteni: *méh*, *méhnek*; így annak e helyzetekben rövid és hosszú változata egyaránt felhasználhatatlan, tehát egyúttal a kettőnek különbsége is.

Hosszú mássalhangzóink más mássalhangzó szomszédságába kerülve a kiejtésben általában megrövidülnek (például *varr*, de: *varrtam*, kiejtve: *vartam*). Ezt azonban helyesírásunk nem veszi tudomásul, sőt nem érzi az átlagos beszélő sem. Így e hangok, ha képzésük szempontjából (fiziológiailag) e helyzetekben rövidek is, nyelvi értékükben (fonológiailag) továbbra is hosszúak.

A hosszú mássalhangzók némileg eltérően viselkednek aszerint, hogy két magánhangzó között állnak-e, vagy abszolút szóvégen. A két magánhangzó között állók ugyanis két szótagban oszlanak el úgy, hogy elejük az előző, végük a következő szótagot zárja, illetőleg kezdi: *ol-ló*; az abszolút szóvégen állók viszont teljes egészükben egy szótagba tartoznak: *makk*,

barokk. Szokták ezért az előzőeket ikerített, az utóbbiakat hosszú (vagy néha kettőzött, máskor: megnyúlt) mássalhangzóknak nevezni; e különbségtételnek azonban nincsen különösebb nyelvi jelentősége. A *hal*: *hall* és a *halon*: *hallon* szembenállásban mindkét párban a rövid és a hosszú hang áll ellentétben, függetlenül attól, hogy a hosszú hang melyikben hogyan viselkedik a szótagolás szempontjából.

Nem jelentős a hosszú és kettőzött mássalhangzó közötti különbségtétel általában még a két fonéma értékű (polifonematikus) hosszú hang esetében sem. A *szere*l: *szere*l szóalakpár ugyan két-két szóelemből áll, s a mássalhangzó időtartam-különbsége a szóelemek eltérő voltát tükrözi (*szere*+*el*, illetőleg *szere*+*vel*); de ezt a különbséget is a bennük levő kritikus mássalhangzók közötti — bár a második esetben két fonéma értékű — időtartam-különbség jelzi.

A rövid és a hosszú változat képzése között van némi árnyalati különbség: a hosszú változatok ejtésekor a hangot képző szerv izmai kissé feszítettebbek. Ez a különbség azonban elenyésző, s így a rövid és a hosszú változat viszonya bátran tekinthető pusztán mennyiségi eltéréseknek.

Természetesen a fenti táblázat csak azokat a mássalhangzókat mutatta be, amelyeket köznyelvünk önálló értékben használ szavak megalkotásában és egymástól való megkülönböztetésében, azaz fonémaként. E bemutatott beszédhangok tulajdonképpen csak *f ő t í p u s o k*, mintegy ideális esetek, a vizsgált fonémáknak legjellemzőbb, a legkedvezőbb feltételek között jelentkező formái. A valóságban gyakran hangkörnyezetük hatására, néha a beszélő egyén hangképző sajátosságának megfelelően, nem pontosan az ismertett sajátosságokkal jelennek meg. Azok az *i n g a d o z á s i s á v o k*, amelyeket a magánhangzók vizsgálatakor láttunk, megfelelő különbségekkel megvannak a mássalhangzóknál is. A mássalhangzós fonémák magukban ejtve vagy számukra ideális hangkörnyezetben a fentebb ismertett képzési és hangzási sajátosságokat mutatják; egyébként azonban gyakran módosulnak, igazodnak egy-egy mozzanatban a környező hangok valamelyikéhez. Ez az eltérésük azonban értelmileg általában nem zavaró, noha nem ritkán át is lépik az adott fonéma ingadozási sávjának szélső határát, s minőségükben egybeesnek egy-egy szomszédos másik fonémával. — A mássalhangzós változatok nagy része *n e m t e t s z ő l e g e s*, hanem meghatározott hangtani helyzethez kötött változat, mely az adott helyzetben szükségképpen jelentkezik, tehát *k é n y s z e r ű*.

A finomabb hangtani kutatások ezeket az eltéréseket számon tartják; s mivel ezek attól a hangkörnyezettől, hangtani helyzettől függenek, amelyekben a hang szerepel, *h e l y z e t i v á l t o z a t o k n a k* nevezik.

Az árnyalatnyi különbséget mutató helyzeti változatok közül legfontosabbak a képzés *h e l y e* és a képzés *m ó d j a* tekintetében eltolódottak. Elül képzett magánhangzók környezetében például a meglehetősen hátul képzett *k* képzési helye előbbre tolódhat: *kicsi*; felső nyelvvállású, hátul képzett magánhangzó előtt viszont a szokásosnál is hátrább húzódhat: *kutya*. Hasonlóan hathatnak egymásra a mássalhangzók is: az *iskola* szó *s* hangjának képzési helye a *k* hatására hátrább tolódik a szokásosnál. A szokásosnál hátrább képzett a *t* és *d* a köznyelvben pl. *s* szomszédságában (*Pista, tört s ó*) vagy hátul képzett magánhangzók között (például *utunk*) természetes helyzeti változat; újabban azonban sokak megfigyelése szerint minden helyzetű *t* és *d* helyén észlelhető egyes nyelvjárásokban, sőt néha a köznyelvi kiejtésben is: *látom, tudom, ütöm* stb. — Képzésük módja tekintetében főleg a nyelv működésének

árnyalatnyi mozzanatait hasonítják a magukéhoz a környező hangok. Az *n* hang például általában nyelvheggyel képzett (apicalis), *t*, *d* előtt azonban átveszi annak a nyelvhat elülső részével alkotott (coronalis vagy néha praedorsalis) jellegét. Ugyancsak a képzés módja tekintetében való módosulás az is, hogy a felpattanó zárhangoknak felpattanása bizonyos hangkörnyezetben módosulhat. Nyelvoldali réshangok (*l*) előtt ugyanis nem a szokásos módon, nem a nyelvhat közepén pattan fel a zár, hanem kétoldalt, például ebben: *dl*, *kl*; ezt oldalsó zárfelpattanásnak (lateralis explosio) nevezzük. Hasonlóan: orrhang előtt nem a nyelv, hanem az orrüreg zára pattan fel, például ebben: *adna*, *fogná*; ezt hátsó zárfelpattanásnak (pharyngo-velaris explosionak) nevezhetjük. E módosulások azonban lényegében nem változtatnak a hangon, hiszen a felpattanó zárhangok három jellemző mozzanata változatlanul megvan bennük is.

A képzés helye szerinti eltolódás talán az *n* hangnál és a *h*-nál a legnagyobb; azaz e kettőnek legtágabb az ingadozási sávja. A magánhangzók között és sok más helyzetben szabályosan ejtett *n* fonéma például *v*, *f* előtt nem is a nyelvhat és a szájpadlás, hanem a felső fogor és az alsó ajak zárásával képződik (*homfi*, *homvéd*), s így ejtésében egybeesik az *m* fonémának *v*, *f* előtti formájával (*szemvív*, *nem kém*). Ugyanez az *n* hang *gy*, *ty* elé kerülve széles nyelvhatallal s a szokásosnál jóval hátrább képződik; tulajdonképpen az *ny*-nyel, illetőleg ennek *ty*, *gy* előtti formájával esik egybe (*rongy*, *konty*; ejtve: *rongyy*, *konyty*). Végül *k*, *g* elé kerülve annak jellemző helyzetét veszi fel, s még az *ny*-nél is jóval hátrább képzett hanggá válik (jele: η ; az ilyenekben: *ing*, *fánk*). — Helyét és módját tekintve egyaránt nagy az eltolódás a *h* (s a vele ma már egybeesett, idegen eredetű *ch*) hang képzésében, a hangkörnyezetnek megfelelően. Magánhangzó előtt (*három*; *mehet*; *mechanikus*, ejtve: *mehanikus* stb.) azt a közönséges gégeréshangot ejtjük, amelyet a fonémák között *h*-ként jellemeztünk. Mássalhangzó előtt és abszolút szóvégen azonban már nem ilyet ejtünk, hanem zöngétlen, szájpadláshangú réshangot, mégpedig aszerint a *gy*-nek, illetőleg a *g*-nek megfelelő helyen képzett (jelük: ζ , illetőleg ζ), hogy a megelőző magánhangzó magas- vagy mélyhangú-e. Magas magánhangzó után tehát előbbre képzett, élesebb hangzású (*ihlet*, illetve *ízlet*; *pech*, ejtve: *pežž*; stb.), mély magánhangzó után hátrább képzett, tompább hangzású (*jacht*, ejtve: *jažt*; *potroh*, ejtve: *potrož*; stb.) nyelvközépi réshangot ejtünk. Az előbbre képzett forma egyébként egybeesik a *j* hangnak azzal a zöngétlen párjával, amely abszolút szóvégen a *j* helyén jelentkezik zöngétlen mássalhangzóként vagy *r* után (például *kapj*, *lökj*, *férj*, ejtve: *kapž*, *lökž*, *férž*). A szóvégi mássalhangzóknak ilyen elzöngétlenedése egyébként nem példátlan; olykor nemesak a *j*, hanem más zöngés zár- vagy réshang is válhat gyengébb zöngéjűvé (tudományos jele a megfelelő nagybetű). A köznyelvben is találkozunk ilyenekkel: *gomB*, *enyV*, *paD*, *háZ* stb. A teljesen zöngétlen ejtés (*gomp*, *enyf*, *pat*, *ház* stb.) azonban ritka, csak egyes nyelvjárásokban járatos.

Mindezen változatok természetesen önállótlanak a magyarban: a nekik megfelelő fonémák helyi megvalósulási formái. A fő típust képviselő fonémával szemben ezeknek nincs önálló nyelvi értékük: e változatok a fő típusokkal szavaknak egymástól való megkülönböztetése céljából nem állíthatók szembe. (Bővebben lásd mind ezekről még az igazodás és a hasonulás jelenségeinél.)

4. Érzelemkifejező kiejtismódosulások

A változatokhoz állnak legközelebb azok a hangjelenségek, amelyek erős érzelem hatására jelentkeznek, s így nem az értelmi közlést, hanem az érzelem kinyilvánítását szolgálják (emphaticumok). Egyik jellegzetes formájuk az erősen artikulált szókezdet (például *mmarha*), amely miatt a zöngés mássalhangzó zöngétlenné is válhat (*kkazember*, *ttiszno* = *gazember*, *disznó*); másik a szóbelseji mássalhangzók valamelyikének a normálisnál jóval hosszabbá válása (*retttenetes*, *borrrzasztó*); de van számtalan más, többé-kevésbé alkalmi megnyilvánulási formájuk is. Ezek az érzelmi változatok azonban általában szintén közösségi érvényűek, jellegükben hagyományosak, vagyis nyelvek.

Ritkán ugyan, de megesik, hogy a mássalhangzóknak érzelem okozta nyúlását, illetőleg erős artikulációját írónk valamilyen formában írásukban is jelölni igyekeznek. Néhány példa: „*Akkasztani való!*” (Gárdonyi: Isten r. 50); „*Kuttyafikomterremtetete!*” (Babits: Halálfiat I, 333); „*Mmmarha!*” (Csehov—Szöllősy: F.Ib. II, 66); [Bélának] *hangja szállt a teremben, mint a megfeszített íj, úgy pattant ajka, ahogy kimondta: „mmmmesterkedések”* (Kortárs 1957/I. 20); *Nagyon jó. (Az első szót megnyomja, vagyis a „gy” betűt kétszer mondja.) Kiténő. (Itt meg az „n” betűt nyúlók a végételenbe.)* (Szabó P.: Új f. II, 112—3).

5. Hangstatisztikai tájékoztató

Mássalhangzós fonémáink *h a s z n á l a t i a r á n y a i b ó l* (megterheltségéből) a következőkre érdemes rámutatnunk:

Nyelvünkben 100 hangból átlagban 58 a mássalhangzó. Ezek közül leggyakoribb a *t*: 100 hangból átlagban 7,7 — vagyis 100 mássalhangzóból kb. 13. Nem sokkal marad el tőle az *l*, az *n* és a *k*: 100 hangból átlagban 5,5 esik ezek közül egyre-egyre, azaz 100 mássalhangzóból kb. 9,5. Megközelíti ezeket még az *r* és az *m* gyakorisága: 100 hangból átlagban 4,2 esik ezek közül egyre-egyre, azaz 100 mássalhangzóból kb. 7. *E* hat hang teszi tehát a használt mássalhangzóknak több mint felét. Másik fele a többi 21 mássalhangzó között oszlik el, de még itt sem arányosan; például a *zs* a használt mássalhangzóknak mindössze kb. 2 ezrelékét, a *ty* 2,4 ezrelékét, a *c* 3 ezrelékét teszi; a *dz* és a *dzs* pedig még ezeknél is kisebb megterheltségű. — Mássalhangzóinknak szinte mindegyike egyaránt előfordulhat szókezdő, szóbelseji és szóvégi helyzetben. Szókezdő helyzetben a *dzs* és a *ty* — átlagos előfordulásához viszonyítva is — feltűnően ritka; a *dz* pedig nem használatos. Szóvégen is viszonylag kevés a *ty*, igen ritka a *h*, ritka az *f*, a *v*, a *dzs* és a *dz*.

A *dz* és a *dzs* hangnak nyelvünkben ritka voltát az magyarázza, hogy mindkét fonéma viszonylag új tagja hangrendszerünknek, s (az *-ödzik* ~ *-ödzik* képző néhány alapszó kivételével) főként idegen eredetű szavakban fordulnak elő.

A fenti egybeállítás fonémastatisztika, mely nem veszi figyelembe a fonémák találkozásakor észlelhető fonetikai módosulásokat. Így például a *vágtam* típusú alakokban *g+t* kapcsolattal számol, noha e szóalak kiejtése *váktam*; hasonlóan *t+j* kapcsolatot vesz figyelembe a *botja* szóalakban, noha ennek kiejtése *bottya*; stb. (E módosulásokról részletesebben lásd a 99. lapon.)

6. Nyelvhelyességi és helyesírási megjegyzések

a) A mássalhangzók képzésében és használatában inkább csak *egyéni hibák* a *t* találunk. Igen gyakori az *s*, *sz*, *zs*, *z*, *cs*, *c* hangnak rossz képzése (egyrészt az inkább csak divatként jelentkező selypítés, másrészt a rendszerint fiziológiai alapú pöszeség); nem ritka az *r*-nek rossz helyen való (raccsolt) képzése. Megfigyelhető olykor a zöngés hangoknak kissé zöngétlen ejtése (eltúlzott jelöléssel: *tidkok*, *kazember*), főleg erős érzelem hatására. Másoknál a zöngétlen felpattanó zárhangoknak *h*-sitása (aspirációja) tapasztalható (eltúlzott jelöléssel: *khérem*, *thúró*). — Nyelvjárási alapra is támaszkodó, de főleg az írásképre alapozott modorosság a *h* kiejtése az ilyenekben: *düh*, *csehnek* (helyesen: *dü*, *csenek*); de gyakran hibásan így: *düh*, *cseynek*). — Olykor előfordul az *l*-nek jésített (palatalizált) ejtése az ilyenekben: *földi*, *jászol* (eltúlzott jelöléssel: *földi*, *jászolj*).

Egyre több egyén ejtésében ma már az országnak sok pontjáról megfigyelhető sajátság a *t* és *d* hangnak a szokásosnál helyzetétől függetlenül, azaz minden esetben jóval hátrább képzett (postalveolaris) ejtése: *tuđom, láttam* (lásd fentebb). Mindezek eltérnek a (statisztikával és mérésekkel ugyan még meg nem állapított, de átlagosan mégis érzékelési alapul szolgáló) köznyelvi normától, tehát helytelenek.

A mássalhangzók időtartama tekintetében is találunk kisebb-nagyobb kiejtési ingadozásokat. Nyelvjárási alapokra támaszkodik s eléggé elterjedt az *-s* képzős melléknevek középfokú, többes számú és módhatározói alakjának hosszú *s*-sel való ejtése: *okossabb, zsirossak, erőssen*. Gyakori egyes idegen eredetű szavaknak írásban hosszú mássalhangzója a kiejtésben röviden: *kommunista, attasé, arrogáns, desztüllál* stb. ejtve gyakran: *komunista, atasé, arogáns, desztülál* stb. Egyes ilyen rövidüléseket már helyesírásunk is tudomásul vett, s így rögzít: *sofőr, terasz, büffe* stb. (régében: *soffőr, terrasz, büffé* stb.). — Egyes *ll*-el írt magyar szavainkban is van ilyen rövidülés (főleg *á* után): *állat, istálló, mállik, szakáll* stb. ejtve gyakran: *álat, istáló, málik, szakál* stb. Ezek a kiejtési ingadozások végeredményben a közönséges társalgás nyelvében nem hibáztathatók; írásban azonban nem szabad feltüntetnünk őket. — Az viszont már hibás és modoros, ha az írásképzőz ragaszkodva így ejtjük, betű szerint: *egyét, egyes*, illetőleg *kisebb, lesz*; a szokásos köznyelvi kiejtés ezekben az írákép ellenére: *egyget, eggyes*, illetőleg *kissebb, lessz*.

Nem helyes azonban a köznyelvi kiejtésben a hosszú mássalhangzóknak általánosabb hanyag, rövid kiejtése, mint: *filér, kelemes, szelemes, foradalom, rosszul, látam* stb.: helyesen: *fillér, kellemes, szellemes, forradalom, rosszul, láttam* stb. — Hasonlóan helytelen a köznyelv szempontjából ennek ellenkezője, a *nálla, tölle, alólla; utánna;* stb. a rövid mássalhangzós *nála, tőle, alóla; utána;* stb. helyett.

b) Helyesírásunkban a mássalhangzókat egy-, két- vagy háromjegyű betűvel írjuk le (*t, d; ty, dz; dzs*). Mássalhangzót jelölő betűink — a *j* kivételével — mind mellékel nélküliek. — A hosszúságot az alapjel *kettőz* és *é*vel jelöljük; mégpedig az egyjegyűeket teljes (*dd, cc*), a többjegyűeket pedig általában csonkított kettőzéssel, csak első elemüket ismételve (*ssz, tty*). Így kettőzendő most már a *dz* és a *dzs* is (*ddz, ddzs*) A kettőzésnek ez a módja az alapszókon kívül kiterjed az alaktani úton (például hasonulással, összeolvadással) közsavak és személynevek toldalékos alakjaiban keletkezett hosszú mássalhangzókra is: *lánygal, Arannyal, vesszen, hússzor;* az összetett szók határán keletkezettekre azonban már nem, ott a kettőzés teljes: *jegygyűrű, mésszállítás*. Ha szóvégi hosszú mássalhangzóhoz azonos mássalhangzón kezdődő toldalék járul, a kettőzés (illetőleg írásban már háromszorozódás) egyszerűsödik (*tollal, nagyobb, rosszá*). Összetett szavakban és tulajdonnevekben azonban nem egyszerűsítünk, hanem kötőjellel kapcsoljuk a teljesen kiírt tagokat (*sakk-kör, rossz-szívű, Mann-nál, Türrel*). Elválástáskor a kettőzés csonkítása feloldódik: *vesszen, naggyal*, elválasztva: *vesz-szen, nagy-gyal*; az egyszerűsítés azonban megmarad: *mecs-csel* (nem: *meccs-csel*), *rossz-szá* (nem: *rossz-szá*), mint ezekben: *sak-kal* (nem: *sakk-kal*), *tol-lá* (nem: *toll-lá*).

Mivel a mássalhangzóknak az időtartam nyelvi értékű (fonematikus) tulajdonságuk, a kettőzésekre gondosan ügyelnünk kell.

Az említettek kívül használunk tulajdonnevekben mássalhangzót jelölő régies (*gh, th, ts* stb.), idegen szavakban pedig idegen betűket is (*x, ch, sch* stb.).

A magyar ábécé. A kiejtett hang írott képét betűnek nevezzük. A betűket tehát írjuk, kiejteni a hangokat szoktuk. — A betűk egy vagy több írásjegyből állnak, s van több egyjegyű (*a, d*) és kétjegyű (*gy, dz*) betűnk, meg egy háromjegyű betűnk (*dzs*) is. Az egy hangot jelölő írásjegy vagy írásjegyesorozat tehát egy (legfőljebb többjegyű) betűnek számít, amelyet általában nem összetevő jegyeivel, hanem a jelölt hanggal nevezünk meg. Így *s*: *s* betű, az *s* hang jele; *z*: *z* betű, a *z* hang jele; *zs*: *zs* betű, a *zs* hang jele (tehát nem *z* és *s* betű külön-külön). — Csak az *ly* betűt nevezzük olykor *l-y*-nak (el-ipszilon), mert a vele jelölt hang ma már ismeretlen, illetőleg az *ly* ejtése a *j*-ével esett egybe.

A betűket hagyományos rendbe szoktuk állítani; ezt ábécének nevezzük. A magyar ábécében külön-külön tagnak vesszük a rövid és a hosszú magánhangzót; a mássalhangzókból viszont csak a rövideket vesszük be. A hosszú magánhangzót jelölő betű mindig a vele azonos rövidet jelölő után, a mássalhangzót jelölő többjegyű betű pedig mindig az első jegyével azonos egyjegyű után áll.

Betűsorunk így a következő 40 tagból áll: *a, á, b, c, cs, d, dz, dzs, e, é, f, g, gy, h, i, í, j, k, l, ly, m, n, ny, o, ó, ö, ő, p, r, s, sz, t, ty, u, ú, ü, ű, v, z, zs*. — Nincs tehát külön jele az *ë* hangnak, hanem ezt a hangot is *e* jellel kell írni. Külön jele van viszont az *ly* hangnak, pedig köznyelvünk ezt is úgy ejti, mint a *j*-vel írt hangot; sőt leíró szempontból helyesebb ezt már így mondanunk: kétféle jele van az ejtésben egységes *j* hangnak: *j* és *ly*, attól függően használva, hogy *e* hangnak mi volt nyelvünkben a történeti előzménye.

A magyar betűsornak régies vagy idegen betűkkel való kiegészítésekor, az úgynevezett teljesebb ábécében, a mellékjelesek az alapjelükkel azonosak után (például: *a, á, ä* ...), a kétjegyűeket pedig elemeiket külön-külön betűnek tekintve soroljuk be (például: *c, ch, cz, cs* ...), mert *ch* = *c*+*h*, *cz* = *c*+*z*, viszont a *cs* oszthatatlan egység, önálló betű). Egyes idegen, illetőleg régies betűknek hagyományos helyük van (például: *v, x, y, z, zs*).

Ezek az elvek érvényesek általában a szavak és nevek betűrendbe sorolásában is. Ott azonban az egymástól csak időtartamukban eltérő magánhangzókat jelölő betűket (például: *a: á, i: í*) egyértékűnek szoktuk venni, azaz ékezetükre való tekintet nélkül soroljuk be (például: *tál, talp*); ékezetüket csak azonos szótestek besorolásakor véve figyelembe (például: *kerek, kerék, kérek*). — A mássalhangzókat jelölő kétjegyű betűket önállóaknak vesszük (például: *menza, meny*), a kettőzöttek elemeit viszont külön-külön értékükben (például, *variál, varr, varró, varsói*). A csonkítva kettőzött kétjegyűeket úgy soroljuk be, mintha teljesen ki volnának írva: *vesző, vessző, vessze*.

A HANGOK ROKONSÁGI RENDSZERE

1. A hangok rokonságának fogalma

A szavak hangtestéül szolgáló hangcsoportok felépítésében csak azok a fonémáknak nevezett, önálló értékű beszédhangok vesznek részt, amelyek eléggé eltérőek egymástól ahhoz, hogy szükség esetén egymaguk is megkülönböztethessenek egyébként egymással azonos szótesteket. A *kar: kor: kőr: kár: kór: kér; kép: gép: pép: lép: csép: szép; szép: szék: szél: szét* szavak hangteste csoportonként egy-egy hang különbségében tér el egymástól; de ez az egy hangnyi eltérés elég ahhoz, hogy mindegyikük ugyanolyan önálló értékű legyen a másikkal s az összes többivel szemben, mintha akár minden hangjában eltérne tőle.

Az egyetlen hang tekintetében való eltérés maga sem teljesen egynemű fogalom. A *pép* és a *lép* olyan hangpár tekintetében tér el egymástól, amelynek tagjai közt szinte alig van közös sajátság; a *kép* és a *pép* eltérő hangjai között azonban már több az egyezés és kevesebb az eltérés; a *kép* és *gép* párban meg éppen csak egyetlen képzőmozzanat, a zöngéesség tekintetében különbözik a két eltérő hang, ahogyan a *kor* és a *kór* esetében is csak egy képzőmozzanat, az időtartambeli eltérés hordozza a két megkülönböztető hang s ezzel a két szótest különbségét. — Ennek ellenére természetesen az utóbbiak éppolyan önálló hangtestek egymáshoz viszonyítva, mint az előzők vagy a korábban említettek. A bármily kicsiny és a bármily nagy eltérést mutató hangtestpárok tagjai közt tehát önállóság tekintetében semmiféle lényeges eltérés nincsen; és természetesen sem a hangkülönbségeknek, sem maguknak a hangoknak a jelentéskülönbséghez, illetőleg a jelentéshez közvetlen, okszerű közük nincsen.

Természetesen szembe lehet állítani hangtesteket azon az alapon is, hogy egy-egy hang megvan-e bennük vagy nincsen: hiszen ilyenkor az illető hang megléte vagy hiánya jelzi az egyébként azonos felépítésű hangtestnek a másiktól eltérő, önálló voltát. A kérdéses hang a szótest bármelyik pontján lehet. Az *ép: gép, ár: vár* hangtestpárban elül, a *helység: helyiség, írök: írnök* párban közbül, a *könnyű: könnyű, hű: hűt* hangtestpárban a szó végén van a hanghiánnyal szembenálló hangtöbblet. Lényegében ez utóbbi típushoz esik közel az egy hangból álló toldalékok (ragok, jelek, képzők) vizsgálata is, hiszen a *bor: bort, jár: járj, ad: adó* stb. párok jelentéskülönbségét a kérdéses végső hang megléte vagy hiánya mutatja. Ez a jelenség mégsem tartozik egészen ide, mivel itt a *t, j, ó* nem mint fonéma, tehát nem mint szóépítő elem, hanem mint morféma (mint toldalék) hordoz jelentést (illetőleg nyelvtani szerepet) megkülönböztető erőt. Azaz itt nem két egyelemű alakulat (például két szótő) áll szemben, hanem egy kételemű (*bor+t = szótő+t* rag) egy egyeleművel; s az csak történeti véletlen, hogy a toldalék nem testesebb (ahogy például a *-ban, a -tt, a -ság*), hanem egyetlen rövid hangból áll. Így ezek vizsgálata a morfológia (alaktan) feladata.

Egyes hangok tehát közelebbi, mások távolabbi rokonai egymásnak. A rokonság tényét és fokát az egymáséval egyező, illetőleg az egymásétól eltérő képzőmozzanatok száma határozza meg. Minden hang azonos képzőszervek működése útján jön létre, s így lényegében több vagy kevesebb azonos képzőmozzanat kombinációja. A *b* hang például zöngéssége folytán rokona valamennyi más zöngés mássalhangzónak; mint felpattanó zárhang rokona minden más felpattanó zárhangnak; mint ajakhang rokona az összes ajakkal képzett mássalhangzónak; sőt mint mássalhangzó rokona valamennyi többi mássalhangzónak is. Önálló hanggá az teszi, hogy a zöngésség meg a felpattanó zárral és a két ajakkal való képzés csak benne található; de e sajátosságai, melyeknek együttese megkülönbözteti minden más beszédhangtól, egyenként éppen összekapcsolják a többi beszédhanggal, amelyekben a tulajdonságok egyike vagy ketteje szintén megtalálható alkotóelemként, részmozzanatként.

Minden beszédhang önálló egyed tehát, de ugyanakkor a hangrendszer tagja is; önállóságát ugyanazon tulajdonságai biztosítják (együttesükben), amelyek (külön-külön) más hangokhoz fűződő rokonsági kapcsolatait is.

A hangokat egymáshoz fűző rokonság fokát az egyező, illetőleg eltérő képzőmozzanatok száma határozza meg. Az egymástól csak egy-egy képzőmozzanatban (például zöngésség, képzési hely; ajakműködés, nyelvmagasság stb. tekintetében) eltérő hangpárokat az eltérő képzőmozzanat szerint rokonsági típusokba illeszthetjük; egy-egy hang köré pedig a tőle csak egy-egy képzőmozzanatban eltérő hangokból rokonsági csoportokat szedhetünk össze. Azt a rendszert, amelyet így a rokonsági típusok alkotnak, beszédhangjaink korrelatív rendszerének is nevezzük.

2. A magánhangzók rokonsági viszonyai

A magánhangzók rendszerében az alább felsorolandó fontosabb rokonsági típusokat találjuk.

a) Az első típus a nyelvemelkedés iránya szerint eltérő, egyébként ajakműködésükben és zártsági fokukban azonos képzésű hangoké, például *o: ö, u: ü* (lásd az elavult *-nok ~ -nök* képzőt, illetőleg a *-juk ~ -jük* ragot). Ide szoktuk sorolni az *a: e* párt is. Ennek tagjai közt ajakműködésbeli eltérés is van ugyan (az *a* ajakkerekítéssel, az *e* ajakréssel ejtett hang!), de fonetikailag pontosabb megfelelőik híján gyakran lépnek egymással rendszertani megfelelési viszonyba (vö.: *-ban ~ -ben; -ra ~ -re; stb.*). Sőt ide számít még az *á: é* viszony is (noha az *é* két fokkal magasabb nyelvállású az *á*-nál!), mivel rendszertanilag az előbbieknél hosszú párjai, s így egymással is gyakran vannak pusztán hátul képzett (mély) — elül képzett (magas) hangviszonyban (például: *-nál ~ -nél; -gál ~ -gél; stb.*)

b) A szájrég zártsági foka (azaz a nyelvemelkedés magassági és az ajakműködés tágassági foka) szerint egy-egy képzőmozzanatos eltérésű minden olyan hang, amely a másikkal azonos nyelvemelkedési irányú, azonos ajakműködési minőségű, csak egy fokkal zártabb vagy

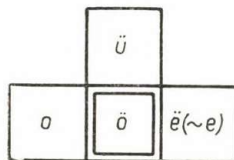
nyíltabb nála. Itt tehát ilyen párok adódnak: *u : o, o : a, ü : ö* (lásd a *csuda : csoda*, a *van : volt*, a *törül : töröl* párokat); [*i : ë*], [*ë : e*]. Mivel a köznyelvben a zárt *ë* kiveszőben van, olykor a nyílt *e* kerül az *i*-vel közvetlen, rendszerint rendszertani szempontból egyetlen képzőmozzanatosnak számító rokonságba (például: *ismer : esmér, tereget : teriget*).

c) Az *a j a k m ú k ö d é s m i n ő s é g e* tekintetében egy képzőmozzanatos eltéréseket csak az elül képzett (magas) magánhangzók sorában találunk, mivel a hátul képzetteknek (a mélyeknek) csak ajakkerekítéses soruk van (az *á* ajakállására lásd a 69—70. lapon). Ilyen elül képzett ajakkerekítéses: ajakréses párok: *ü : i, ö : ë*. Mivel a zárt *ë* a köznyelvben nem általános, igen gyakran a nyelvmagasság tekintetében ugyan eltérő, de a zárt *ë*-t helyettesítő nyílt *e* hang lép közvetlenül — rendszertanilag egyetlen képzőmozzanatos eltérésnek számító — rokonsági viszonyba az *ö*-vel: *vödör : veder*.

d) Az egyik legfontosabb, minden magánhangzóra kiterjedő rokonsági típus az *i d ő t a r t a m é*. Az egyébként gyakorlatilag azonos képzésű rövid és hosszú változat minden magánhangzónál két önálló hangeszköz egy képzőmozzanatos eltéréssel: *u : ú, ü : ű, i : í, o : ó, ö : ő* (lásd egyrészt az *út : utat, tűz : tüzet, víz : vizes* típusú tőváltakozást, másrészt a *kor : kór*, illetve *tör : tőr* szópárokat). Közönséges rövid: hosszú viszonynak számít a fonetikailag ugyan eltérő, de erős rendszertani kapcsolatba lépett *e : é* és *a : á* pár tagjai közötti is, például *elveszett : elvész, kezét : kéz, kefe : kefét*; illetve *ad : ád, nyarat : nyár, fa : fát*.

e) A felsorolt egy-egy képzőmozzanatos eltérések a legközelebbi rokonsági fokot világítják meg a magánhangzók között; de természetesen nem hagyhatók figyelmen kívül a több képzőmozzanatos eltérést mutató távolabbi rokonságok sem.

Az elmondottak alapján az egyes magánhangzók köré *r o k o n s á g i c s o p o r t o k a t* építhetünk. Az *ö* hang rokonsági csoportja például (csak rövid hangokat véve):

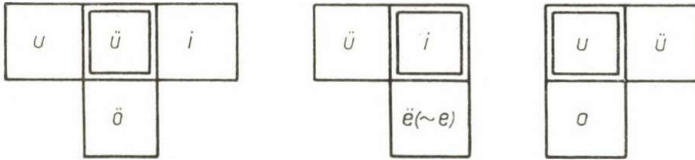
11. ábra
Az *ö* hang rokonsági csoportja

A csoport minden tagja egy képzőmozzanatban tér el az *ö*-től mint központi tagtól: az *o* a nyelvemelkedés iránya, az *ü* a nyelvemelkedés magassága, az *ë* az ajakműködés minősége tekintetében. Az *o, ü, ë*-nek egymással már távolabbi, két-két képzőmozzanatban eltérő a kapcsolata, de ez még mindig eléggé érezhető.

Hasonló rokonsági csoportok láthatók a 12. ábrán.

A hangoknak e rokon párjai és rokonsági csoportjai egyrészt az alaktanban fontosak, másrészt meg a nyelvjárási eltérések s bizonyos fokig a köznyelvi váltakozások és ingadozások megértésében. Az alaktanban ugyanis találunk egy-egy szó tőváltozatain belül is mennyiségi (*tűz : tüzet; út :*

12. ábra

Az *ü*, az *i* és az *u* rokonsági csoportjai

utas; epe: epét, fa: fán), minőségi (*bíró: bírák; meghal: holt, telik: tölt*), sőt együttesen mennyiségi és minőségi hangváltást (*ajtó: ajtaja, tető: teteje; hó: havat*); a toldalékokban pedig gyakran két vagy három alakváltozatot (*-ban ~ -ben; -juk ~ -jük; -hoz ~ -hez ~ -höz; -tok ~ -tek ~ -tök*), s mindezeknek megértésében rendszeren a hangok említett rokonságának ismerete igazít el. Az ilyen alakotani értékkü hangváltások igen gyakoriak mai köznyelvünkben. — Mivel hangállománya tekintetében köznyelvünk nem kis részben különféle nyelvjárások kiegyenlítődsének terméke, egyes szavaknak alapalakjában is találhatunk belső ingadozásokat, például: *csoda: csuda, ostor: ustor, fűtyöl: fűtyül, söpör: söpör; seper: seper; föl: fél: fel; földműves: földműves; ígér: ígér, ad: ad, néhány: néhány: néhány*; stb. Ezeknek az ingadozásoknak az egységesedés során lassan eltűnik egyik tagja (így az *ustor*, az *ad*, a *néhány*, a *földműves* stb.); mások azonban erősen tartják magukat mindkét alakjukban. Az ilyen szó-töbéli ingadozások közül ma már csak az *é: ö* közötti elevenebb; a többi ritka, alig néhány példára szorítkozó.

Magánhangzó-állományunk történeti fejlődmény. Fejlődése során természetesen mindig rendszer volt, de a mostanitól kisebb vagy nagyobb mértékben mindig eltérő rendszer. Ma például nyelvünkben ajakkerekítéses: ajakréses megfelelés (*i: ü, é: ö*) csak az elül képzettek között van. A honfoglalás táján ez még éppen fordítva volt: akkor még *ü* és *ö* hangot nyelvjárásaink nagy része nem használt, s így az elül képzetteknek csak ajakréses soruk volt (*e, ë, i*); viszont a nyelvjárások jó részében megvolt még a hátul képzett *i* (az *u* hang ajakréses párja), tehát a hátul képzettek sorában volt ajakkerekítéses: ajakréses megfelelés: *u: i*.

3. A mássalhangzók rokonsági viszonyai

A mássalhangzórendszerében az alább felsorolandó fontosabb rokonsági típusokat találjuk.

a) A hangszalagok működése tekintetében zöngés és zöngétlen mássalhangzók állhatnak páronként egymással szemben egyéb tekintetben lényegében azonos képzőmozzanatokkal (például: *b: p, s: zs*). Önálló értékű zöngétlen párja a felpattanó zárhangok és az affrikáták közül mindegyik zöngésnek van, a réshangok közül csak a *j*-nek nincsen; az orrhangú zárhangok, a nyelvoldali réshangok és a pergő hangok közül azonban nyelvünkben egyiknek sincs. Önálló értékű zöngés párja egyedül a *h* hangnak nincsen (lásd mindehhez a mássalhangzók táblázatát a 81. lapon).

b) A hangok képzés módja tekintetében viszonylag teljes a felpattanó zárhangok és a nyelvközépi réshangok szembenállási sora (mint: *d: z, t: sz*), bár eléggé sok itt a nem teljesen pontos megfelelés (például: *b: v, p: f*; a *b, p* ajakhang, de a *v, f* ajak-fog hang); a többi zárhangnak (*k, g, ty*) nincs is megfelelő réshang párja, s néhány réshangnak (*s, zs*) viszont nincsen megfelelő zárhang párja az önálló értékű köznyelvi beszédhangok között. — Egyes pároknál még ide vonható harmadikként a belőlük kombinálódott affrikáta is, például: *t: sz: c; d: z: dz*; bár egyes affrikátáknak pontosan megfelelő zárhang párjuk nincsen, vö.: *t: sz: c, de: —: s: cs*.

Eléggé kihasznált rokonsági típus a zöngés felpattanó zárhangok és az orrhangú zárhangok közti megfelelés is (*b: m, d: n, gy: ny*); az önálló értékű zöngés felpattanó zárhangok közül tulajdonképpen csak a *g* hangnak nincsen önálló beszédhang értékű orrhangú párja.

c) A képzés helye tekintetében sorozatosan rokona egymásnak minden, egyébként azonos módon képzett mássalhangzó, amelyet a másiknál egy területtel hátrább, illetőleg előbbre képzünk, például: *z: zs, d: gy, n: ny*. Itt mindig a valóban meglévő, azaz gyakran nem fonetikailag, hanem csak rendszertanilag szomszédos hangok (például: *z: zs, de: t: ty*) rokonsága jön egy képzőmózzanatos eltérésként tekintetbe (lásd a 81. lapon közölt táblázatot).

Számos ismertebb nyelvben a *d: gy, t: ty, n: ny* stb. a kemény és lágy (vagy lágyított, palatalizált) fonéma viszonyában van. A magyarban lágyított sor nincsen; a *gy, ty, ny* a szájpaddlás középső részén a nyelvhátnak elég nagy területével képzett (palatális) zárhang, s így eltérése a vele rokon foghangtól nem képzési mód, hanem csak képzési hely szerinti. (Részletesebben lásd még a 79. lapon.)

d) A nyelvdali *l* és a pergő *r* hang — különleges képzésű lévén — általában az említett rendszereken kívüli; de részben képzésük és hangzásuk rokonsága, részben éppen rendszeren kívüliségük folytán egymással egy képzőmózzanatos eltérésben álló rokon hangoknak számítanak.

e) Az egyik legfontosabb, elvileg minden, de gyakorlatilag is a legtöbb mássalhangzóra kiterjedő rokonsági típus az időtartamé. Az egyébként azonos képzésű rövid és hosszú változat minden mássalhangzónál önálló hangeszköz egy képzőmózzanatos eltéréssel: *tol: toll, var: varr, had: hadd,ével: évvel* stb. — A hosszú változat felhasználhatóságának azonban eléggé erős korlátai vannak. A magyarban hosszú mássalhangzó nem állhat sem szó kezdetén, sem pedig (kiejtésben) más mássalhangzó szomszédosságában. Ez utóbbi helyzetekben az írás általában hosszúnak jelöli ugyan a hangot, de az ejtésben e hosszúság gyakran nem érvényesül, például: *tollnak*, ejtve: *tolnak*; *karddal*, ejtve: *kardal*. Hosszú mássalhangzót ejteni csak magánhangzók között és szó végén tudunk. A *dz* és a *dzs* hangnak azonban e tekintetben még az a korlátozottsága is megvan, hogy az említett két helyzetben mindig hosszán ejtjük.

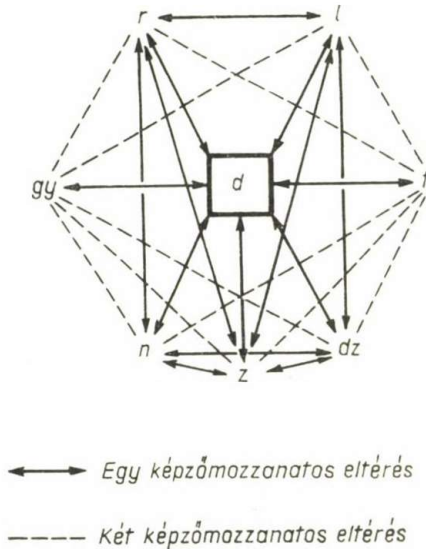
Írásban — és persze fonematikus értékben — tehát különbség van ezek között: *edzem* (jelentő mód) és *eddzem* (felszólító mód), vagy itt: *bridzsel* ('bridzset játszik') és *briddzsel* (-vel ragos főnévi alak), minthogy a hosszúnak írt mássalhangzó ezekben két fonéma (polifonematikus) értékű; de ejtésben az alakpárok tagjai egybeesnek.

f) A felsorolt egy-egy képzőmozzanatos eltérések a legközelebbi rokonsági fokot világítják meg a mássalhangzók között; de természetesen nem hagyhatók figyelmen kívül a több képzőmozzanatos eltérést mutató távolabbi rokonságok sem.

Az elmondottak alapján az egyes mássalhangzók köré rokonsági csoportokat építhetünk. A *d* hang rokonsági csoportja például a következő: a zöngé tekintetében tér el tőle az egyébként teljesen azonos képzésű *t*; képzésmódja tekintetében a vele azonos helyen képzett — és ugyancsak zöngés — orrhangú *n*, réshangú *z*, affrikált *dz*, pergő *r*, oldalrésű *l*; képzési helye tekintetében tér el tőle az ugyancsak zöngés és zárhangú *gy*. Ezek a *d*-nek mind egy-egy képzőmozzanatos eltérő rokonai. Egymással legtöbbször már távolabbi, két-két képzőmozzanatos eltérő a kapcsolata, de általában többé-kevésbé még érezhető.

Ábrázolva:

13. ábra

A *d* hang rokonsági csoportja

Hasonló rokonsági csoportot bármelyik mássalhangzó köré építhetünk (figyelembe véve a 81. lapon közölt táblázatot).

A hangoknak e rokon párjai és rokonsági csoportjai igen fontosak azon köznyelven belüli jelenségek megértéséhez, amelyeket a hangok asszociatív rendszerének (beszédbeli egymásra hatásuknak) fejezete tárgyal részletesen (lásd a 98. lapon). De fontosak egyrészt a történeti hangfejlődések, másrészt a mai nyelvjárási mássalhangzó-állapot megértéséhez is. Jórészt ezek teszik érthetővé, miért és hogyan lehetett például a régi *majt* alakból *majd*, a *kazdag* alakból *gazdag*; hogyan függhet össze a köznyelvi *szappan* és a nyelvjárási *szappany*, a köznyelvi *gyász* és a nyelvjárási *jász* stb.

A köznyelven belül eléggé ritka az, hogy rokon mássalhangzók egy-egy szóalakon belül tetszőlegesen váltakozzanak. A *gondolkozik* ~ *gondolkodik* típusú ingadozás ugyanis nem hangok, hanem képzőalakok váltakozása. Legföljebb a *z* ~ *dz* váltakozás tartozik ide az ilyenekben: *lopózik* és *lopódzik*, *kergetőzik* és *kergetődzik* stb.

A HANGOK EGYMÁSRA HATÁSA A BESZÉDBEN

1. Fonémáink asszociatív rendszere

A beszédhangok szavakba, továbbá több szóelemből álló szóalakokba kerülve nem mindig maradnak teljesen változatlanok. A szomszédos hangok gyakran hatnak egymásra úgy, hogy egyikük a másikhoz — rendszerint a köztük levő rokonsági foknak megfelelően — képzőmózzanatai tekintetében, saját eredeti képzésmódjától eltérően többé vagy kevésbé hasonlóvá válik. Azt a rendszert, amelyet a hangok egymásra hatása folytán bekövetkező módosulási típusok alkotnak, beszédhangjaink asszociatív rendszerének nevezzük. — Mivel a hangok egymásra hatásában szerepe van rokonságuk fokának, az egymásra hatás asszociatív rendszere összefügg a rokonsági típusok alkotta korrelatív rendszerrel; de persze korántsem azonos vele. Ez utóbbi ugyanis a hangoknak egyedi sajátágaiból és a beszédttől független rendszerbeli kapcsolataiból adódik; az előbbi viszont beszédbeli módosulásaikból. Így a korrelatív rendszer a hangot mint a hangrendszer tagját mutatja; az asszociatív rendszer viszont a hangot mint a szótést (vagy ennél nagyobb egység) elemét.

2. Magánhangzóink egymásra hatása

A) A szomszédos magánhangzók általában nem befolyásolják egymást képzésük módjában. Az *i* hang képzése a *városi*, *városiak*, *városié* szóalakokban lényegében azonos; az *á* hang képzése a *fáért*, *fáig* stb. szóalakokban a *fára* alak *á*-jához képest semmi lényeges módosulást nem szenved. Az egymás mellé kerülő magánhangzókat tisztán, eredeti jellegük megtartásával ejtjük ki; képzésük tehát nem mosódik egybe, a két szomszédos magánhangzó nem olvad össze, sem diftongussá (ha a szomszédos magánhangzók különeműek, mint a fenti példákban), sem egyetlen hosszú hanggá (ha a két szomszédos magánhangzó egynemű, mint ezekben: *lelkiismeret*, *hátraad*, *előreenged*, *rááldoz* stb.). Igaz: újabban a művelt köznyelvben jobbra diftongusfelét ejtünk az ilyenekben: *augusztus*, *bauxit*, *autó*, *hidraulikus*; de ez az illető (idegen eredetű) szavakra jellemző, nem pedig az *au* hangkapcsolatra általában, mert ennek egyéb esetekben mindkét tagját tisztán ejtjük, önálló szótag magvaként: *fautalvány*, *kutyaugatás*, *békaugrás* stb. (lásd még a 72. lapon). — Egészen ritka, inkább csak irodalmi hagyomány szentesítette kivétel egyes szavakban az ilyesféle változás: *leány* és *lánny*, *reá* és *ránny* stb.; illetőleg a két szomszédos magánhangzó

egyikének ilyen — ma már egyébként is régies vagy nyelvjárási ízű — kiesése : *gazduram, gazdasszony* stb.

Hogy a szavakban, szóalakokban közvetlenül egymás mellé kerülő magánhangzók jól elhatárolódjanak egymástól, néha — különösen *é* és *i* hangot tartalmazó kapcsolatokban — a kiejtésben egy *j*-féle hang lép szervesenül a kettő közé. A *fiú, fiaim, diadal, fáért* stb. kiejtve gyakran így módosul: *fijú, fíjajim, dijadal, fájért* stb. Ezt azonban írásunk nem jelöli, s köznyelvi kiejtésünk nem is alkalmazza mindenütt. A *faalkotmány, tanító úr* stb. kapcsolatot már legföljebb csak egyes nyelvjárások ejtik így: *fajalkotmány, tanítójár*.

Egyes toldalékaink mégis e jelenségnek köszönhetik alakí gazdagodásukat. A birtokos személyragnak a hagyományos *-a ~ -e; -uk ~ -ük* mellett ma már törvényszerű *-ja ~ -je; -juk ~ -jük* változata a *hajó+a, fá+a* stb. típusú alakokban fellépett szervesen *-j* hang megerősödésével jött létre. Hasonlóan keletkezett a korábban egyetlen változatú *-ú ~ -ü* képző mellé a ma már írásban is elfogadott *-jű ~ -jü* (régii: *hajóú > újabb: hajójú*) megfelelés.

B) A nem szomszédos, hanem egymástól távolabb álló magánhangzók egymásra hatása igen gyakori a mai köznyelvben, de csak bizonyos meghatározott esetekben, illetőleg típusokban. A tőszók és alapszók magánhangzói nem hatnak egymásra, még az igen eltérőek sem: *gyertya, papír* stb.; sőt változatlanul kerülnek egymás mellé magánhangzói tekintetében az összetételek tagjai is: *lapátnyel, borosüveg, sőtörő; tűzoltó, vízholdás, retekmag* stb. A magánhangzók egymásra hatása csak abban érvényesül — de ebben rendszerszerűen —, hogy a toldalékok (képzők, jelek, ragok) változó alakjai közül a szóé mindig a neki hangrendi tekintetben legmegfelelőbbet veszi magáé.

Toldalék jainknak ugyanis többségükben nemcsak egyetlen alakjuk van, hanem — éppen hangrendi változtatással — gyakran kettő vagy három. Ennek megfelelően beszélünk egy-, két- vagy háromalakú toldalékokról, röviden egy- vagy többalakúakról. Az egy- vagy többalakúság általában csak egyébként azonos hangtestű toldalékok magánhangzó-változtatására vonatkozik; tehát például a múlt időnek *-t* vagy *-tt* jelét e váltakozása miatt nem nevezzük kétalakúnak, hanem rövidebb és hosszabb változatáról beszélünk; s az *-ú ~ -ü, -jű ~ -jü* melléknévképzőt nem nevezzük négyalakúnak, hanem rövidebb — *j* nélküli — változatában is kétalakúnak, hosszabb — *j*-s — változatában is kétalakúnak stb. (A kötőhangzót itt most nem vesszük figyelembe; lásd a Szótan negyedik fejezetében.)

Csak egy változatú, s e változatában mindig egyalakú például az *-é* birtokjel: *apá-é, epé-é, asztal-é, gyermek-é* stb. Csak egy változatú, de e változatában kétalakú a *-va ~ -ve*: *ró-va ~ lő-ve; ad-va ~ kér-ve* stb.; háromalakú a *-hoz ~ -he[é]z ~ -höz*: *pad-hoz ~ léc-he[é]z ~ könyv-höz* stb. Kötőhangzó nélküli változatában egyalakú minden olyan toldalék, amelyben nincsen magánhangzó. Ilyen a többes első személyű birtokos *-nk* ragváltozat: *kifli-nk, apá-nk, fejszé-nk* stb.; ilyen a helyhatározó és a módhatározó *-n* ragváltozata: *hajó-n, fá-n; sűrű-n, forró-n*; stb. De egyalakú például szokásos rövidebb változatában a főnévi igenévek — *i* magánhangzót tartalmazó — *-ni* képzője is: *nő-ni, jár-ni, sír-ni*; stb. — Vannak kötőhangzó nélküli változatukban két- vagy háromalakú toldalékaink is. Két-

alakú például az igei többes szám **3.** személy *-nak ~ -nek* ragja: *ró-nak ~ lő-nek, jár-nak ~ kér-nek*; ilyen a társhatározói *-stul ~ -stül* rag: *golyó-stul ~ fedő-stül*; háromalakú az igei többes 2. személy *-tok ~ -te[ë]k ~ -tök* ragja: *jár-tok, kér-te[ë]k, lő-tök*.

Azt látjuk tehát, hogy egyalakúak a magánhangzót nem tartalmazó toldalékok (*-nk, -t* stb.), a magánhangzót tartalmazók közül pedig leginkább az *-i* és olykor az *-é* hangot tartalmazók (például: *-i, -ni, -nyi; -é, -ért*), továbbá a legfiatalabb toldalékok (mint: *-kor, -sze[ë]rű* stb.); kétalakúak az alacsony vagy — általában — a magas nyelvállású magánhangzót tartalmazó (például: *-ban ~ -ben; -stul ~ -stül*) meg — bizonyos egyalakúak (például az *-é, -ék, -ért*) kivételével — a bármilyen nyelvmagasságú hosszú magánhangzót tartalmazó toldalékok (*-ság ~ -ség; -ból ~ ből; -ú ~ -ü* stb.); háromalakúak többnyire a valamely részükben rövid középső nyelvállású magánhangzót tartalmazó toldalékok (mint: *-szor ~ -sze[ë]r ~ -ször; -hoz ~ -he[ë]z ~ -höz; -dogál ~ -de[ë]gél ~ -dögél*; bár például a *-dácsol ~ -decse[ë]l* csak kétalakú). Ilyenkor tehát a háromtagú sorban tulajdonképpen a középső nyelvállású (zárt) *ë* hang az egyik tag, bár ezt a köznyelvi kiejtésben gyakran az alsó nyelvállású (nyílt) *e* hang helyettesíti.

C) A toldalékok fentebb ismertetett rendszere a magyar nyelvnek egy igen fontos sajátosságát tükrözi, s e sajátosság érvényesülésének nemcsak eredménye, hanem segítő eszköze is. Nyelvünk e sajátosságát állapotában hangrendi harmóniának, folyamatában pedig hangrendi illeszkedésnek nevezzük.

Hangrendjük szempontjából az egyszerű magyar szavak vagy tiszta, vagy vegyes hangrendűek. Tiszta hangrendűek azok, amelyekben vagy csak mély (azaz: hátul képzett), vagy csak magas (azaz: elül képzett) magánhangzók vannak; vegyes hangrendűek azok, amelyekben mély és magas magánhangzók egyaránt vannak. Mély hangrendű szavak: *váll, bor; barát, posta, kutya, kapu, odú, fúró; oroszlán, csoroszlya* stb.; magas hangrendűek: *mell, víz; ke[ë]nyér, kefe, vidék, néni, öröm, gyümölcs, fűtő, üres, tőzeg, fe[ë]dő, gye[ë]pü; denevér, köszöntő* stb.; vegyes hangrendűek: *pipa, béklyó, te[ë]hát; bácsi, kocsis, borbély, marék, púde[ë]r*; stb.

A magas hangrendűeket még aszerint is fel lehet osztani, hogy a bennük található magánhangzók ajakműködésük szerint a jakréssel vagy a jakkerékítéssel képzettek, illetőleg e szempontból vegyesek-e: *hideg; öröm; tető*. A toldalékolás szempontjából itt mindig csak az utolsó szótagbeli magánhangzó minősége számít.

D) A szavak hangrendi harmóniájának e szabályai érvényesülnek a toldalékok megfelelő alakjainak kiválasztásában, vagyis a hangrendi illeszkedésben is. Itt a következő rendszer érvényesül:

Az egyalakú toldalékok az illeszkedés szempontjából közömbösek, azaz egyetlen és azonos alakjukban járulnak mindenféle hangrendű szóhoz: *só-ért, pénz-ért, nő-ért, cipő-ért, bácsi-ért, hibá-ért; fá-nk, tevé-nk, hajó-nk, kávé-nk*; stb.

A kétalakú toldalékok mély hangrendű szavakhoz mély-, magas hangrendű szavakhoz magashangú alakjukban járulnak: *ház-ban, kert-ben; ad-ják, kér-jék; csont-ból, kő-ből; magyar-ul, német-ül* stb.

A h á r o m a l a k ú toldalékok mély hangrendű szavakhoz mély, ajakréses magas hangrendű (azaz utolsó szótagjukban ilyen magánhangzójú) szavakhoz ajakréses magas-, ajakkerekítéses magas hangrendű (azaz utolsó szótagjukban ilyen magánhangzójú) szavakhoz pedig ajakkerekítéses magashangú alakjukban járulnak: *pad-hoz* ~ *fej-he[ë]z* ~ *könyv-höz*; *lop-tok* ~ *néz-te[ë]k* ~ *köt-tök*; stb.

A fönti szabályok alól kivétel néhány olyan (főleg *i*, *í* ritkábban *ë* [*e*] és *é* töhangzós) magas hangrendű alapszó, amelyhez történeti okokból mély hangrendű toldalékok járulnak: *hív-lak*, *szid-ta*, *virít-va*; *kín-ja*, *nyíl-lal*, *híd-ra*; *hég-ban*, *cél-tól*, *de[ë]re[ë]k-a*; stb.

Az *i*, *í*-t tartalmazó szótövek mély hangrendűségének leggyakrabban történeti oka van: ezekben hajdan nem a mai elül képzett *i*, *í* hang volt, hanem ennek hátul képzett (vagyis az *u*, *ú*-nak ajakrészelt) párja. Az akkor természetes mély hangrendűséget azután a szó megőrizte a főbéli hangváltozás bekövetkezése után is. — Gyébként régen *i*-s volt a mai *cél* is. A *hég*-félék mély hangrendűségét pedig *haj* (*kenyérhaj* stb.) változatuk eléggé megmagyarázza.

Bonyolultabb a föntieknél a toldalékoknak a v e g y e s h a n g r e n d ű szavakhoz való illeszkedése. Itt a következő szabályokat látjuk:

Ha a szó utolsó magánhangzója mélyhangú, akkor mély hangrendű toldalékokat vesz fel: *bítang-ja*, *béká-val*, *gye[ë]rtyá-nak*, *be[ë]re[ë]tvától*; *virul-ó*, *kívánt-a*, *dorbézol-nak*, *céloz-va* stb. Hasonlóan az idegen szavak és a betűszók: *típus-nak*, *klérus-ba*, *me[ë]ntol-lal*; *MITE[Ë] Á-nak*, *MÉMOSZ-ban*, *FE[Ë]DOSZ-ra*; stb.

Ha a szónak utolsó magánhangzója ajakkerekítéses magas hang, vagy ajakkerekítéses magas hang is van benne, s ez után már csak magas hangok következnek, akkor a szó magas hangrendű toldalékokat vesz fel. Ilyen szerkezetű szavaink csak az idegen eredetűek között vannak: *vallűr-rel*, *sofőr-nek*, *valőr-je* stb. Hasonlóan viselkednek a betűszók (mint *MOGÜRRT-be*) és az idegen nevek például *Saussure-rel* (ejtve: *Szoszűr-rel*); *Thermopülé-ben*.

Ha a szónak utolsó magánhangzója *i*, *í* vagy *é*, akkor régebbi szavaink mély hangrendű toldalékokat vesznek fel: *kocsi-ja*, *csalít-ban*, *papír-ral*, *kávé-ba*, *pocsék-nak*; *pattint-unk*, *hajít-ja* stb. Hasonlóan az idegen szavak és a betűszók jó része is: *pánik-ba*, *negatív-nak*, *kabaré-ra*; *ÁPISZ-hoz*, *KERAVILL-nak*; sőt gyakran az ilyenek is: *VASÉRT-ba* stb. — Ha azonban az utolsó szótagbéli *-i*, *í* vagy *é* előtt még egy vagy több hasonló magas magánhangzó van, az illeszkedés ingadozik a magas és a mély hangrendű toldalékok fölvétele között: *pozitív-nek* és *pozitív-nak*; *oxigén-ben* és *oxigén-ban*; *obeliszk-re* és *obeliszk-ra*; stb. Különösen az idegen tulajdonnevek hajlanak ilyenkor a magas hangrendűség felé: *Bottini-nak* és *Bottini-nek*; *Gyorgyevics-csal* és *Gyorgyevics-csel*; *Démoszthenész-szel*, *Botticelli-nek*, *Toricelli-vel* stb.

Ha a szónak utolsó magánhangzója *e*, ekkor a toldalékok illeszkedése ingadozik: egy részük tudniillik mély, más részük viszont magas hangrendű toldalékokat vesz fel, ismét mások váltakozva veszik fel a kétféle lehetőséget. Úgy látszik, a jelenlegi nyelvsvizelés szerint az irodalmi nyelv ilyenkor inkább a magas hangrendű toldalékokat kedveli: *József-fel*, *kódex-ben*, *kupec-nek*, *hárem-je*, *fotel-be* (vagy: *-ba*). A *József-fal*, *kupec-nak* inkább

nyelvjárási; a *vájdling-ba*, *hokedli-ra*, *nokedli-val* stb., illetőleg a *sóder-ral*, *fater-nak* stb. pedig — mint az alapszó maga is mutatja — inkább a familiáris, illetőleg az alsóbb nyelvi rétegekbe tartozik.

Az ajakréses magánhangzóra (*e*, *é*, *i*, *í*) végződő szavak illeszkedése ma erősen ingadozik, s gyakran eltér a főtebb tájékoztatásul megállapított fő szabályoktól. A köznyelvi kiejtés némileg a magas hangrendűvé válás felé törekszik. Nyelvművelésünk azonban — tekintettel az *e* hangnak már amúgy is eléggé gyakori voltára — e fejlődési folyamatot igyekszik megállítani, sőt ahol lehet, még az utolsó szótagjukban *e* hangot tartalmazó szavakat is inkább a mély hangrendű toldalékok felvétele felé irányítani. Így tehát ajánlja a *kupeceknek*, *fotelekkel* stb. alakok helyett a mély hangrendűeket: *kupecoknak*, *fotelokkal* stb., s hasonlóan a terjedő *oxigenben*, *pozitíven* stb. helyett az ilyen mély hangrendűeket: *oxigenban*, *pozitívan* stb.; bár nem erőszakolhatja őket, hiszen néhányuk igen szokatlan lenne ma mélyhangúan (például a *mágnesos*, sőt *oxigénos* is). — Ennek a törekvésnek erős nyelvjárási támasztéka van; a zárt *ë*-t használó területeken (ahol tehát a vegyeshangú szavakban sem nyílt, hanem zárt az *e*-hang) ezek általában mélyhangúan illeszkednek.

Az összetett szavak hangrendjét mindig a sorrendben utolsó alkotóelem hangrendje szabja meg. Tehát: *látkép-re* (mert: *kép-re*), *módszer-rel* (mert: *szer-rel*) stb.

3. Mássalhangzóink egymásra hatása

A beszédben egymás mellé kerülő mássalhangzók igen gyakran módosulnak egymás hatására. Három fő típust szokás megkülönböztetni: *A*) az igazodást, *B*) a hasonulást és *C*) az összeolvadást; de ide tartozik még *D*) a megrövidülés és *E*) a kiesés is.

A) *I g a z o d á s r ó l* (accomodatio) akkor beszélünk, amikor két szomszédos mássalhangzó közül az egyik a másiknak a hatására úgy módosul, hogy belőle az eredeti hangnak valamilyen, nyelvünk hangrendszerében önálló értékkel nem szereplő változata jön létre. Igazodás tehát az *iskola* szó *s* hangjának a szokásosnál hátrább képzése a *k* hatására (*šk*) vagy az *istálló* szó *s* hangjának a szokásosnál előbbre képzése a *t* hatására (*st*). Hasonlóan igazodás eredménye a *honfi* és a *hamvas* szóban ejtett *mf*, illetőleg *mv* kapcsolat, melyben az orrhangot az *f* és *v* helyén, azaz a felső fogsor és az alsó ajak zárjával képezzük. Igazodás az *inkább*, *zongora* szónak *ŋk*, *ŋg* hangsoportjában az *n* hangnak a szokásosnál jóval hátrább, a *k* és a *g* helyén való képzése. S általában igazodás mindaz, aminek eredményeképpen nyelvünkben nem önálló értékű hangváltozatok jönnek létre (lásd bővebben a 83. lapon). Így ide sorolhatjuk a szomszédos magánhangzók képzési helyéhez való alkalmazkodást az ilyenekben: *kutya* (a szokásosnál hátrább képzett *k*), *kicsi* (a szokásosnál előbbre képzett *k*) stb.

B) *H a s o n u l á s k o r* (assimilatio) két szomszédos mássalhangzó közül az egyik a másiknak a hatására úgy módosul, hogy a létrejövő változat valamilyen más, nyelvünk hangrendszerében önállóan is használatos hanggal esik egybe. A hasonulásnak két fajtáját különböztetjük meg: *a*) a részleges és *b*) a teljes hasonulást.

A hasonulás résztörvényei mai köznyelvünkben nem mind egyforma érvényességűek. Az itt felsorolandó egymásra hatási formák érvényességi fokával az egyes részfejezetek végén foglalkozunk.

a) Részleges hasonulásnak nevezzük azt a formát, amelyben a mássalhangzó a vele szomszédos mássalhangzóhoz csak egy képzőmozzanat tekintetében alkalmazkodik, de nem (vagy csak rokonságánál fogva véletlenül) válik teljesen azonossá vele. A részleges hasonulás általában a zöngéség vagy a képzési hely tekintetében következik be.

A zöngéség szerinti hasonulás a magyar köznyelvben mindig hátra ható, azaz a később ejtendő hang hat vissza az előtte ejtettre. Azok a hangpárok, amelyeknek tagjai csak zöngéségük tekintetében különböznek (*p: b, t: d, ty: gy, k: g, f: v, sz: z, s: zs, c: dz, cs: dzs*), mindannyian részt vesznek a zöngéség szerinti hasonulásban. A felsorolt hangok bármelyike magához hasonítja az előtte állót zöngéállapota tekintetében, illetőleg hasonul e tekintetben az utána állóhoz; kivéve a *v* hangot, amely zöngétlenné lesz ugyan az utána következő zöngétlen hang hatására, de maga — ha utóbb következik — nem zöngésíti az előtte álló zöngétlent. Példák (a hangpárokat az előbbi felsorolás szerint véve sorra, s a kiejtésbeli hasonulást zárójelben megjelölve): *hadparancs* (*hatparancs*), *vészbe* (*vészbe*), illetőleg: *kapd* (*kabd*), *dobtam* (*doptam*); *főzték* (*főzték*), *rakd* (*ragd*), illetőleg: *hátgerinc* (*hádgerinc*), *hadfi* (*hatfi*); *tíz tyúk* (*tisz tyúk*), *szeszgyár* (*szezgyár*), illetőleg: *kontydivat* (*kongydivat*), *nagyszálló* (*natyszálló*); *kérd ki* (*kért ki*), *vasgolyó* (*vazsgolyó*), illetőleg: *rakd* (*ragd*), *fogta* (*fokta*); *tölgyfa* (*töltyfa*), illetőleg: *srófba* (*sróvba*), *enyvszag* (*enyfszag*); *hadszintér* (*hatszintér*), *kék zászló* (*kég zászló*), illetőleg: *vészbe* (*vészbe*), *háztartás* (*hászartás*); *nagy sár* (*naty sár*), *kék zsák* (*kég zsák*), illetőleg: *kisgyerek* (*kizsgyerek*), *rozscipó* (*roscipó*); *vastag cérna* (*vastak cérna*), illetőleg: *harcba* (*hardzba*), *lopóddz ki* (*lopóc ki*); *nagy csacsi* (*naty csacsi*), *kis dzsem* (*kizs dzsem*), illetőleg: *görcs bántja* (*gördzs bántja*), *bridzsparti* (*bricspart*); — de: *rakva* (ejtve is: *rakva*). A zöngétlen párral nem bíró hangok (például: *j, r, l, n, m*) a hasonulás e formájában nem vesznek részt: *rakja*, *hátra*, *vádló*; *látná*, *tukmál*; illetőleg *ajtó*, *barka*, *élcspat*; *roncsol*, *komp*; stb. — A zöngétlen formájában ismert *h* hang zöngétleníti az előtte álló zöngés hangot, de maga csak igen gyengén zöngésül, ha zöngés hang elé kerül: *adhat* (*athat*), *rozshoz* (*roshoz*); de: *Allahban* stb. (Persze itt egyébként sem gégeréshangot ejtünk, hanem a nyelvhat—szájpadlás párral körülbelül a *g* helyén képzett nyelvközépi réshangot.)

A képzés helye szerinti hasonulás főleg a zárhangok elé kerülő orrhangokat jellemzi. Példák: *van búza* (*vam búza*), *szénpor* (*szém-por*); *rongy* (*rongy*), *konty* (*konyty*) stb. — Hasonulnak olykor az orrhangok képzésük helye tekintetében egymáshoz is: *van még* (*vam még*), *tammenet* (*tammenet*); *kan nyúl* (*kany nyúl*), *vén nyavalyás* (*vény nyavalyás*) stb.

Olykor az egy képzőmozzanat tekintetében való, azaz részleges hasonulás a hasonító hanggal való teljes azonosságot hoz létre, mivel a két hang éppen csak a kritikus képzőmozzanatban különbözött egymástól: *megkér* (*mekkér*), *adta* (*atta*), *vízszint* (*vísszint*), *távfutó* (*táffutó*); *homentő* (*homentő*), *nagyon nyafog* (*nagyonny nyafog*) stb. De a hozzájuk hasonló esetekből nem nehéz megállapítani, hogy e jelenségek mégis a köznyelvi részleges hasonulásokkal tartoznak egybe: *megtámad* (*mektámad*, nem: *mettámad*); *adhat*, *vágta* (*athat*, *vákta*, nem: *ahhat*, *vátta*); *vízfolyás* (*víszfolyás*); *földszint* (*föltszint*); stb.

A részleges hasonulás, főleg a zöngésség szerinti, erősen ható törvénye köznyelvi kiejtésünknek. Legföljebb igen ritkán, például egyes kevésbé gyakori idegen szavak használatakor maradhat el: a *fixből él* kiejtése lehet *figzből*, de lehet *fikszből* is; s olyan szótalálkozásoknál, ahol a második tag elejére szakaszhangsúly esik: *nem hat gyertya, hanem hat mécses*.

b) Teljes hasonulásnak nevezzük a hasonulásnak azt a formáját, amelyben az egymástól eredetileg több képzőmozzanatban is eltérő hangok egyike teljesen azonossá válik a másikkal. A teljes hasonulásban tehát rendszerint egyszerre több képzőmozzanat is megváltozik; s eredményként általában az eredeti hangok valamelyikének hosszú változata jön létre. — A teljes hasonulásoknak két típusát kell megkülönböztetnünk: az egyik pusztán hangtani, a másik inkább alaktani kötöttségű.

A pusztán hangtani kötöttségű teljes hasonulások rendszerint többé vagy kevésbé rokon hangok között jönnek létre ott, ahol a rokonság ellenére egynél több képzőmozzanatnyi eltérés van. Ilyenkor az egyik hang több, egyenként megmagyarázható változási mozzanaton megy át. A *hárszor* esetében például a képzési helyében és zöngéállapotában is eltérő *z* hang az *s* hatására egyszerű zöngétlenedik, másrészt még képzési helye tekintetében is alkalmazkodhat ($z > sz > s$): *hárszor*. — A *hegy-csúcs* szó *gy* hangja a rá következő *cs* hatására elzöngétlenedik, majd képzése helyében igazodik, s végül bele is olvadhat a kombinált jellegű affrikáta zár elemébe ($gycs > tycs > cscs$): *hecscsúcs*. Az *anyja* szóalak *j* hangja képzésmódja tekintetében hasonul az előtte álló *ny*-hez: *annya*; a *bátyja* szóalak *j*-je a képzésmód szerinti hasonuláson felül zöngétlenné is válik: *báttya*. — Mindezek a változások tehát mai nyelvszerünkben működő hangtani részlettörvényekből rakódnak össze, s általában bekövetkeznek a két hang találkozásakor: ezért nevezzük őket pusztán hangtani kötöttségűeknek.

A teljes hasonulások e fajtái nagyrészt hátra hatók, de van közöttük előre ható is.

Hátra ható hasonulás a $t+cs$, $d+cs$, $gy+cs$; $t+c$, $d+c$, $gy+c$ kapcsolat első tagjának az utána álló hang hatására való teljes hasonulása, azaz e kapcsolatoknak *ccs*, illetőleg *cc* hanggá válása: *átcsap* (*ácscsap*), *hadcsoport* (*hacscsoport*), *jegycsalás* (*jecscsalás*); *átcipel* (*áccipel*), *nádcukor* (*náccukor*), *nagy cipős* (*naccipős*). Hátra ható hasonulás az $s+sz$, $zs+sz$; $sz+z$, $zs+z$; $sz+s$, $z+s$, $sz+zs$, $z+zs$ kapcsolat első tagjának az utána álló hanghoz való teljes hasonulása: *hússzék* (*húszszék*), *rozsszedés* (*roszszedés*); *kis zab* (*kiz zab*), *rizszúzó* (*rizzúzó*); *vésszíp* (*véssíp*), *község* (*kösség*); *húsz zsák* (*húsz zsák*), *száraz zsömle* (*szárazs zsömle*); stb.

Előre ható teljes hasonulásnak számít mai hangtörvényeink szerint (az $ny+j$, $gy+j$, $ty+j$ kapcsolatoknak *nyy*, *ggy*, *tty* kiejtése az ilyenekben: *anyja* (*annya*), *hagyja* (*haggya*), *bátyja* (*báttya*)); hátra ható teljes hasonulásnak számít az $l+j$ kapcsolatnak *lj* ejtése az ilyenekben: *hallja* (*hajja*) stb.

Történeti szempontból azonban itt más mozzanatok játszottak közre: az első típusban a mássalhangzó pusztán megkettőződése, melybe a *j* csak analogikus beleérzéssel került bele; a második típusban tulajdonképpen az $l+j$ kapcsolatnak *lly* hanggá való összeolvadása, majd az *ly*-nek általános *j*-vé válása. — Ma már nem vonhatók ide a *jolyjon* (ejtve: *fojjon*) típusú példák. Úgy szokás tekinteni, hogy ezekben tulajdonképpen az

ly+j kapcsolatnak hátra hasonító hatását láthatjuk. De történetileg éppen fordított a helyzet: itt az *ly+j* kapcsolatnak *lly* hanggá való hasonulása, s később az így keletkezett *lly* hangnak általános *jj*-vé válása következett be. Az *ly+j = jj* elemzés nem állja meg a helyét leíró szempontból sem, hiszen itt — ami kiejtését illeti — a szótő végén nem *ly*, hanem *j* hang van, s így a *jolyjon jj*-je éppúgy két *j* hang egymás mellé kerülésének terméke, mint például a *tojjon-é*.

A pusztán hangtani kötöttségű teljes hasonulás mai köznyelvi kiejtésünknek nem olyan erősen ható törvénye, mint a részleges. Előre ható formájából az *annya*, *haggya* típus eléggé általános ugyan; de például az *l+j* kapcsolat hátra ható hasonulása olykor elmarad. Főleg *l* végű névszók birtokos személyragos formájában (*ridikülje*, *góljuk* stb. általánosabb *lj* kapcsolattal ejtve, igen ritka *ridikűjje*, *gójja* alakban), de gyakran már az *l* végű igék tárgyás és felszólító alakjaiban is jelentkezik az elemek szerinti, *l+j* ejtés (*vállajja* vagy *vállalja*, *szójjanak* vagy *szóljanak* stb.) — A többi hátra ható típus ereje még jobban meggyengült. Egyre gyakoribb jelenség, hogy a várható teljes hasonulás helyett csak a zöngésség szerinti részleges következik be (például olykor *hadcsoport* ejtve: *hatcsoport*, nem: *haccsoport* alakban; *jegycsalás* ejtve: *jetycsalás*, nem: *jecscsalás* alakban stb.); illetőleg ha zöngésségi különbség nincsen, a kiejtés az elemek szerint alakul (például olykor *vészsip*, ejtve is: *vészsip*; *hússzék*, ejtve is: *hússzék* alakban; stb., tehát *sz+s*, illetőleg *s+sz* hangkapcsolattal).

Az alaktani kötöttségű teljes hasonulások rendszerint nem rokon vagy kevésbé rokon hangok között jönnek létre, de mindig csak meghatározott alaktani helyzetekben. E hasonulások mind előre hatók. Két csoportjuk közül első a felszólító mód *j* jelének teljes hasonulása az *sz*, *s*, *z* és *dz* végű igékhez: *vesszen*, *mossa*, *hozza*, *eddze*; s hasonlóan a tárgyás igeragozás *-ja*, *-juk* ~ *-jük*, *-játok*, *-ják* végzete *j* elemének hasonulása: *halássza*, *ássátok*, *hozzuk* stb. Ide számít az *öccse* alak, mely a leíró szóelemzés szerint *öcs+je*. Ide vonhatók továbbá az *-szt* végű igék s az *-st* végű *fest* ige, melyeknek felszólító módjában a tővégi *t* mintegy kiesik, s a *j* módjel így a *t* előtt álló réshanghoz hasonul: *bomlassza*, *eresszék*; *fessük*. Ezeknek kijelentő módú tárgyás alakjában azonban e változás nem következik be: *bomlasztja*, *eresztjük*; *festjük*. — Az alaktani kötöttségű teljes hasonulások második csoportja a *-val* ~ *-vel* és a *-vá* ~ *-vé* rag *v* elemének teljes hasonulása az előtte álló szóvégi mássalhangzóhoz: *haddal*, *vérrel*; *okká*, *géppé* stb.; a leíró szóelemzés szerint *had+val*, *ok+vá* stb.

Történetileg jó részük valóban hasonulások eredetűnek látszik, bár valószínű, hogy egyes esetekben pusztá mássalhangzó-kettőződés következett be, s az így keletkezett hosszú hangba a nyelvérvék csak később érezte bele a *j* vagy a *v* elemet.

Mindezek a változások csak az említett alaktani helyzetekben következnek be, a bennük részt vevő hangok egyéb találkozásakor nem: a *közjáték*, *vasjavító*, illetőleg az *adva*, *kérve* alakokban a *j*, illetőleg a *v* nem hasonul az előtte álló mássalhangzóhoz. Ez is mutatja, hogy e csoport tagjai történetileg kialakult s szorosan az illető alaktani sorokhoz kötött változások, melyek leíró szempontból hangtanilag nem szükségszerűek, sőt gyakran már meg sem magyarázhatók. — Az alaktani kötöttségű hasonulás igen erős, áthághatatlan törvénye mai köznyelvi kiejtésünknek; ezt a

változást még írásunk is föltünteti. A *veszjen, hozja*, illetőleg a *székvel, nagyvá* típusú, elemek szerinti kiejtés köznyelvünkben elképzelhetetlen.

C) Összeolvadásnak azt a jelenséget nevezzük, amelynek során két szomszédos mássalhangzó egymás hatására úgy módosul, hogy mindkettő elveszíti eredeti jellegét, s egy közös (rendszerint hosszú) harmadikban egyesül. Az összeolvadásban tehát mindkét hang megváltozik, s a kettő összege egy olyan harmadikat alkot, amely nem azonos az eredetiek egyikével sem. — Az összeolvadásnak is két típusát különböztethetjük meg: a pusztán hangtani kötöttségűeken kívül itt is vannak inkább alak-tani kötöttségű típusok.

A pusztán hangtani kötöttségű összeolvadások rendszerint olyan zárhang + réshang kapcsolatból jönnek létre, amelynek összegéhez hasonló egyszerű vagy kombinált mássalhangzó egyébként is van hangrendszerünkben. Két típusuk van: egyik az összeolvadásos palatalizáció (jésülés), a másik az összeolvadásos affrikáció.

Ha a *t, d, n* hang után *j* kerül, a kapcsolat (rendszerint hosszú) *ty, gy, ny* hanggá olvad össze: *kútja (kútya), padjuk (paggyuk), bánjuk (bánnjuk)* stb. Mivel így a foghang és a (réssel képzett) szájpaddlášhang összeolvadásából elülső szájpaddlášhang (palatalis) keletkezik, ezt a változást összeolvadásos palatalizációnak nevezzük.

Ha a *t, d, ty, gy* hang után *sz, s (z, zs)* kerül, a kapcsolat (rendszerint hosszú) *c, cs (dz, dzs)* hanggá olvad össze. Az így keletkező hang képzési helyét és zöngés vagy zöngétlen voltát a második elem képzési helye és zöngállapota szabja meg: *látsz (lácc), adsz (acc), egyszer (eccer); költség (kölcég), szabadság (szabaccság), nagyság (naccság);* stb. Mivel így az eredeti zárhang és réshang összeolvadásából affrikáta keletkezik, ezt a változást összeolvadásos affrikációnak nevezzük.

Minthogy a mai köznyelvben szomszédos mássalhangzó mellett másik mássalhangzót hosszan nemigen ejtünk, az összeolvadásos palatalizációnak és affrikációnak rövid hang az eredménye, ha valamelyik (általában az első) eleme mássalhangzó-csoport tagja volt; például *hordja*, kiejtve: *horgya*, illetőleg *bántson*, kiejtve: *báncson*. (E jelenségről lásd a 103. lapon.)

A hangtani kötöttségű összeolvadás mai köznyelvi kiejtésünknek nem olyan erősen ható törvénye, mint például a részleges hasonulás. Az összeolvadásos palatalizáció például összetett szavakban és általában szó-találkozásokkor többnyire nem érvényesül (*hadjárat*, rendszeren ejtve is: *hadjárat*, nem pedig: *haggyárat; átjár*, ejtve is: *átjár*, nem: *áttyár*); bár a fönt elsorolt ragos és jeles kategóriákban (*botja*, ejtve: *bottya; adjon*, ejtve: *aggyon*) eléggé következetes. — Az összeolvadásos affrikációról ugyanezt nem mondhatjuk el; itt a ragos, jeles és képzős alakokban is eléggé gyakori az, hogy a várható összeolvadás helyett csak zöngésség szerinti, részleges hasonulás következik be (például olykor *adsz*, ejtve: *atsz*; nem mindig *acc* alakban; *egyszer* így is ejtve: *etyszer*, nem okvetlen így: *eccer; vadság*, ejtve: *vatság*, nem: *vaccság*; stb.); illetőleg ha zöngésségi különbség nincsen, a kiejtés elemek szerinti (mint *futsz*, olykor ejtve is: *futsz; hatszor*, néha ejtve is: *hatszor* stb.).

Az alak-tani kötöttségű összeolvadások a *t* végű igék fel-

szólító módú alakjaiban jelentkeznek, s kizárólag erre az alaktani sorra jellemzőek. Két típusuk van: az *s*-ező és a *cs*-ző megoldás.

A *t* végű igéknek abban a csoportjában, amelyben a *t* hangot rövid magánhangzó előzi meg — továbbá a *lát*, a *bocsát* és a *lót*(-*fut*) igében is —, a felszólító mód *j* jele az ige *t* végzetével (történeti fejlődés eredményeként) *ss* hanggá olvadt össze: *arasson*, *nyissa*, *nevessetek*, *kössenek*; *lássá*, *bocsássuk*, *lősson*(-*fusson*) stb. Ezt a megoldást nevezzük *s*-ezőnek.

A *t* végű igéknek abban a csoportjában, amelyben a *t* hangot mássalhangzó vagy hosszú magánhangzó előzi meg (a kivételeket lásd fentebb), a felszólító mód *j* jele az ige *t* végzetével (történeti fejlődés eredményeként) *cs* (illetőleg *cs*) hanggá olvadt össze, amit írásunk *ts* kapcsolattal jelöl: *gyűjtse* (ejtsd: *gyűjcse*), *féltsétek* (*félcsétek*), *márts* (*máracs*); *táts* (*táccs*), *hűts* (*hűccs*), *javítsa* (*javíccsa*) stb. Ezt a megoldást nevezzük *cs*-zőnek.

Történetileg ezekben az esetekben nem a mai *j* módjel, hanem még annak zöngétlen réshangú előzménye olvadt össze az ige végén álló *t*-vel; azaz a *gyűjtse* stb. alakban ejtett *cs* egy *tj* hangkapcsolatból lett.

Az alaktani kötöttségű összeolvadás — a leíró alapon vett *t* szóvég + *j* módjel szempontjából — erős érvényű törvénye köznyelvi kiejtésünknek; ezt a változást még — részben vagy egészben — írásunk is feltünteti. (A *látjon*, *hűtjünk* típusú, elemek szerinti kiejtés elképzelhetetlen.) — A teljes összeolvadás az *s*-ező megoldásban csak egyféleképpen ejthető: *ss* formában. A *cs*-ző megoldásban azonban ma már elő-előfordul, hogy az összeolvadás eredményét nem *cs* vagy *cs*, hanem az íráskép szerint *ts* alakban ejtjük, például olykor a *bántsa* a kiejtésben is: *bántsa*; a *butítsa* kiejtve is: *butítsa*; de ez még csak kezdődő nyelvi szokás, s az igényes beszédben nem elfogadott.

D) M e g r ö v i d ű l é s. A mássalhangzók megrövidülése (és megnyúlása) általában történeti kérdés; szavainkban a mássalhangzók ma e folyamatok eredményeként megállapodottan rövidek vagy hosszúak.

Az azonban mai hangrendszerünket jellemzi, hogy benne a hosszú mássalhangzók egyéb mássalhangzónak a szomszédságába kerülve, az ejtésben megrövidülnek. Mai kiejtésünkben az a gyakoribb, hogy mássalhangzó előtt vagy után nem ejtünk teljes értékű hosszúnak egy másik mássalhangzót. Ha tehát hosszú mássalhangzó után még egy mássalhangzó következik, az eredetileg hosszú mássalhangzó a kiejtésben megrövidül: *varrta* (ejtsd: *varta*), *ott kinn* (*ot kin*), *benn van* (*ben van*), *jobbra* (*jobra*), *vidd be* (*vid be*) stb. Ha a két mássalhangzóra végződő szó után az utolsó mássalhangzóval azonos minőségű újabb elem kerül, az így keletkező hosszú mássalhangzó is többnyire röviden (vagy legalábbis rövidebben) hangzik: *partalan* (ejtsd: *partalan*), *párttitkár* (*pártitkár*), *sarkkör* (*sarkör*).

Ha két mássalhangzóra végződő szó utolsó mássalhangzója teljes hasonulás vagy összeolvadás útján megkettőződne, az előtte álló másik mássalhangzó hatására a keletkező hosszú hang teljesen (vagy legalábbis valamennyire) megrövidül a kiejtésben: *arccal* (*arcal*), *parttá* (*partá*); *kardja* (*kargya*), *partja* (*partya*); *tartson* (*tarcsón*), *gyűjtsa* (*gyűjcsa*) stb.

Mai köznyelvi kiejtésünkben megfigyelhetőleg a rövidülés törvénye is gyengülőben van. A *sarkkör*, *párttitkár*, illetőleg a *harccal*, *partalan* stb. szóalakokban a *k*, *t*, illetőleg *c*, *t* gyakran nem közönséges rövid, ha még

távol áll is a teljes értékű hosszútól; de záralkotása mindenesetre erősebb a rövidénél (ez a hosszú zárhangok jellemzője). (Lásd erre a 83. lapot.)

E) Kiesés. A kettőnél több egymással érintkező mássalhangzó egyike (általában a középső) néha ki is esik a beszédben: *dobd le* (a kiejtésben: *dob le*), *rakd fel* (*rak fel*), *mosd ki* (*mos ki*) stb.

A kiesés igényesebb köznyelvi kiejtésünkben egyre ritkuló jelenség. A föntieknek *dobd le*, *rakd fel*, *mosd ki* ejtése választékosabb, mint a kieséses forma.

Mindezek a változások természetesen nemcsak egyenként jelentkezhetnek, hanem csoportosan is. Az *add ki* (*at ki*) alakban például az *add* hosszú *d* hangja megrövidült az utána következő mássalhangzó hatására; s az így keletkezett *d* elzöngétlenedett, mert a rá következő *k* zöngétlen. A *mondd meg* szövegrésznek (nem éppen igényes) *mom meg* kiejtésében a *mondd* hosszú *d*-je már az *n* hatására megrövidült, most e rövid *d* az *n* hang után kiesett, a magára maradt *n* pedig képzési helye tekintetében hasonlíthatott az *m*-hez. — A *kösd meg* szerkezet *közs meg* ejtésében a *kösd d*-je zöngésítette az *s* hangot, de azután az *m* elé kerülve kiesett. — A *kösd ki* (*kös ki*) alakban a *kösd d*-je zöngésítette az *s*-et, de az így keletkezett *köszd* alak mindkét mássalhangzóját zöngétlenítette a *k*, s ez előtt az így keletkezett *köst ki* alak *t*-je kiesett. — A *rántsá le* (*rándzs le*) alakban a *ránt* ige *t*-jéből és a felszólító mód jeléből összeolvadással *cs* lett, ezt zöngésítette a *d* személyrag, de az így keletkezett *rándzsd* alakból az *l* szomszédsága miatt kiesett a *d*. — A *rántsá ki* (*ráncs ki*) ugyanígy keletkezett, csak itt a *rándzsd* alak a *k* miatt elzöngétlenedett, s az így keletkezett *ráncsd ki* kapcsolatból kiesett a *t*.

Mássalhangzóink tehát meglehetősen nagy mértékben hatnak egymásra a beszédben, s ezek a hatások bonyolult összekuszáltságban mutatkoznak együtt; bár nem mindegyikük jelentkezik mindig szükségszerűen.

4. A helyes kiejtést illető megjegyzések

A) A magánhangzók illeszkedésében mai nyelvhasználatunk mutat némi törekvést az *ö-ző* változat használatára ott is, ahol pedig a szótó nem ajakkerekítéses, például: *kert-höz*, *enyém-höz* (vö. *tesz-ö-l*, *visz-ö-l* stb.). Az *e*-nek *ö*-vel való helyettesítése itt nem engedhető meg, mivel illeszkedési szabályainknak ellene mond, nem felel meg a köznyelvi szokásnak.

Az összetett szók mindig utótagjuk szerint illeszkednek: *gátór-nek*, *órábér-ben*, *lakkfény-ű* stb. Az igényes beszéd óvakodik tehát elfogadni egyes összetett szavaknak az egyszerű vegyes hangrendűek mintájára való illeszkedését: a terjedő *honvéd-ra*, *hátvéd-ja*, *módszer-ral* helyett jobb így: *honvéd-re*, *hátvéd-je*, *módszer-rel*; bár persze ez a hangrendváltás a szóclemek elhomályosulásának eredménye. (Immár például *húsvét-ra* a helyes alak, nem pedig: *húsvét-re*; *holmi-ja*, nem: *holmi-je*; stb.)

A *férfi* szó mai nyelvünkben éppúgy mélyhangú illeszkedést mutat, mint a pusztá *fi* utótag: *férfi-nak*, *férfi-ak* stb. A történeti hagyomány alapján — mint-hogy ez eredetileg összetett szó volt — helyteleníthető tehát az egyre jobban terjedő magashangúság: *férfi-nek*, *férfi-vel*, *férfi-k* stb.

B) A mássalhangzók találkozásakor kényszerűen bekövetkező változási szabályok meg nem tartása (az úgynevezett betűejtés) modoros. Az *ing*, *tudjuk*, *szabadság* stb., azaz a „tisztá” kiejtésre való törekvés tehát helytelen; a magyar köznyelvben ezeket *ing*, *tuggyuk*, *szabacság* (vagy *szabatság*) stb. alakban kell kiejteni. — A már meggyöngyült szabályok azonban nem erőltethetők tovább.

Egyaránt helyes az *eccer* és az *etyszer*, a *pénsóvár* és a *pénzsóvár*, a *hosz ki* és a *hoszt ki* stb. kiejtés. (Írva: *egyszer*, *pénzsóvár*, *hozd ki*.)

Az *l*-nek mássalhangzó előtt (gyakran a magánhangzó megnyújtásával járó) elhagyása erősen nyelvjárásias. Az *ement*, *főjött*, *tanútam*, *dőgozik* stb. helyett a köznyelvi kiejtés az írásnak megfelelően: *elment*, *feljött*, *tanultam*, *dolgozik* stb.

A *mert*, *miért*, *fért* stb. végi *t* és a *házban* végi *n* elhagyása is valamivel kevésbé fogadható el helyesnek az igényes beszélt nyelvben; bár néhány évtizede még — az *l* elhagyásával együtt — ez volt a köznyelvben általánosabb.

5. Helyesírási megjegyzések

A szótó és egyéb szóelemek (képzők, jelek, ragok), valamint összetételben az alkotó tagok határan bekövetkező alkalmi módosulások jelölését vagy jelöletlenül hagyását a magyar helyesírás alapelvei a következőképpen szabályozzák:

A) A szavakat és a kisebb szóelemeket általában köznyelvi kiejtésük szerint írjuk le: *ad*, *ház*, *kard*, *egy*; *-hat*, *-tól*, *-ja*, *-ség* stb. Ez a kiejtés szerinti írásmód; ez a magyar helyesírás első alapelve.

B) A szavak és a szóelemek önmagukban való kiejtésük szerinti írásmódját kapcsolataikban is megtartjuk mindaddig, amíg az így létrejövő szóalakokban csak hangtani kötöttségű módosulások (igazodás, részleges hasonulás stb.) következnek be. Az ilyen szóalakokban tehát az őket alkotó szóelemeket írjuk változtatás nélkül egymás mellé: *adhat*, *háztól*, *kardja*, *egység*; s a bennük létrejövő — a kiejtés számára ilyen (szóelemző) írásmód alapján is kényszerű — módosulásokat (*athat*, *háztól*, *kargya*, *eccség* vagy *etység*) nem jelöljük. Az önálló szóelemeknek ilyen tiszta feltüntetését nevezzük szóelemző írásmódnak; ez a magyar helyesírás második alapelve. — Természetesen azokat a szóalakokat, amelyekben a hangtani kötöttségű módosulások következtek be, már nem írhatjuk a külön-külön vett szóelemek szerint, mert ez kiejtésünkre nézve megtévesztő volna: az *öcsje*, *fázzon*, *futjon*; *házval*, *porvá* írásképmi szabályaink szerint nem jól jelölné, sőt meg sem közelítené a szóalakoknak *öcse*, *fázzon*, *fusson*, *házzal*, *porrá* kiejtését. Így a szóalakokban a beállott történeti-alkatani kötöttségű módosulásokat kénytelenek vagyunk az írásban feltüntetni; azaz a szóalakokat nem a szóelemzés, hanem a kiejtés elve alapján kell leírunk. Kivétel itt a *bántson* típusú összeolvadások csoportja, amely félig szóelemző (mert megtartjuk a tövég *t*-jét), félig viszont kiejtés szerinti (mert a ma szabályos és más helyzetekben szokásos *j* módjel helyett *s*-et írunk).

C) Vannak esetek, amelyekben írásunk eltér a fenti két alapelvtől, azaz olyan ejtési vagy szóelemzési formát rögzít, amely történetileg valóságos, leíró szempontból azonban már nem az. Ilyen a *kályha*, *jogoly* stb. szavak *ly* jele, melynek valaha *ly* volt a hangértéke, ma azonban *j*. Ilyen a *kapzsi*, *mindjárt* stb. alak, amelyben ma már nem érezzük a *kap*, illetőleg a *mind* alapszót, mégis e formában tartjuk meg. Ez esetekben írásunk a kiejtés és a szóelemzés elvével szemben a hagyományt követi; e formák tehát a hagyományos írásmód példái.

A fent ismertetett alapelvekből következik, hogy helyesírásunk a felsorolt kiejtésbeli módosulások (igazodás, hasonulás, összeolvadás, megrövidülés, kiesés) közül csak az alaktani kötöttségű teljes hasonulásokat és összeolvadásokat tünteti fel; az igazodást, a részleges hasonulást, a hangtani kötöttségű teljes hasonulást és összeolvadást, a rövidülést és a kiesést nem jelöli. E jelenségek tehát a kiejtésre nézve megengedett vagy éppen kötelező törvények, írásban azonban nem szabad jelölnünk őket.

Helyesírásunk tehát nem mindig a kiejtett hangokat írja, hanem gyakran azt a fonémát, amelyik a szóalakban valamilyen nyelvi értékkel jelen van. Az *athattyá* kiejtésű szóalakot tehát így írjuk: *adhatja*, mert az *ad* alapszó, a *-hat* képző és a *-ja* személyragnak *d*, *t*, illetőleg *j* hangját a kiejtésbeli módosulások ellenére is világosan érezzük benne. A *vacság* vagy *vatság* kiejtésű szóalakot így írjuk: *vadság*, mivel a *vad* alapszó és a *-ság* képző *d*, illetőleg *s* hangja is világosan érezhető, sőt fontos elem a szóalak jelentésének megállapítására. (Hogy itt az *s* hatására a *d* zöngétlen, azaz

t-nek hangzik, azt az egyszerű beszélő általában észre sem veszi.) A *pártikár* kiejtésű szót így írjuk: *párttikár*, mert a benne ejtett rövid *t* nyelvi értékében kettős: benne van a *párt* szónak szóvégi és a *tikár* szónak szóeleji *t* hangja egyaránt. A *mond meg* kiejtésű szókapcsolatot így írjuk: *mond meg*, mert az alapszó végi *d* hangon kívül saját alaktani értékű a felszólító mód második személyű *d* ragja is benne. Megkettőz-
zük a *vonzza*, *játssza* igealakok, illetőleg a *harccal*, *bolonddó* névszóalakok szóvégi mássalhangzóját — noha hagyományos kiejtésük: *vonza*, *játssa* (illetőleg *jácca*), *harcal*, *bolondá* —, mivel bennük a szóvégi mássalhangzón kívül még egy erősen módosult — tehát már nyelvi értékben nem *j*-nek, illetőleg nem *v*-nek számító —, de szerepe szempontjából fontos hasonult jel-, illetőleg ragaletti mássalhangzó is van.

Ettől az elvtől csak akkor térünk el, ha az azonos mássalhangzóval kezdődő vagy a szóvégihez hasonló toldalék hosszú mássalhangzó után áll: a *vádlott+tól*, *kisebb+ben*, illetőleg a *toll+val*, *rossz+vá* találkozásakor — az egyszerű írás elve alapján — csak közönséges hosszú mássalhangzót jelölünk, a nyelvi értékében ugyan szintén jelenlevő újat nem írjuk ki: *vádlottól*, *kisebben*, *tollal*, *rosszá* (így elválasztásukban is: *vádlot-tól*, *kiseb-ben*, *tol-lal*, *rossz-szá*) stb. Ahol azonban a szóvégi hosszú és a csatlakozó újabb mássalhangzó külön-külön feltüntetésének azonosító, illetőleg megkülönböztető szerepe van, ott a hosszú mássalhangzó után kötőjel közbeiktatásával kiírjuk a harmadikat is. Így például családnévben: *Mann-nál*, *Türr-ről*; *Szell-lel* stb.; összetett szavakban: *sakk-kör*, *vádlott-társ*, *rossz-szívű* stb.

A SZÓTAG

I. A szótag fogalma

Beszédhangjaink egymással hagyományos csoportokba kombinálódva (vagy ritkán egymagukban) szavak hangtestéül szolgálnak. Ha azonban a szavakat bizonyos módon kisebb egységekre osztani, azaz tagolni próbáljuk, nem közvetlenül a hangokhoz jutunk vissza, hanem a szónál kisebb, de még jobbra több hangból álló egységeket, úgynevezett *szótagok* a t kapunk. Az *asztal* szó hangteste az *a, sz, t, a, l* hangokból áll; de tagolható így is: *asz-tal*; az *emberek* szóalak felbontható ilyen egységekre is: *em-be-rek*; a *láz* szó, a *pénzt* szóalak viszont csak közvetlenül hangokra bontható fel, szótagokra már nem.

A szótag mibenlétéről még most is viták folynak. Mindenesetre úgy látszik, hogy a szótagnak mint a hang és a szó között álló egységnek azokéhoz hasonló saját nyelvi funkciója tulajdonképpen nincsen, mivel a hangok *összetevődésének* közvetlenül a szótó vagy egyéb szó-szerkezeti elem (képző, jel, rag) az eredménye; az így alakuló hangcsoport a maga egészében hordozza a jelentést, s ebből a szótagra semmi sem jut. A szótag így nem önálló alkotóelem, mint a hang, s nem is jelentést hordozó egység, mint a szó; azaz lényegében nem új nyelvi alapegység: az *asztal* szónak *asz* és *tal* szótagja önmagában értelmetlen; a szónak csak *hangteste* tagolható így ketté, de a jelentés nem tagolódik szét. A szótag tulajdonképpen *fiziológiai és akusztikai alapon létrejövő ritmikai egység*, melynek létét és terjedelmét is nagyrészt a konvenció, a nyelvközösségi megszokás szabályozza. — Megértéséhez meg kell ismerkednünk a *hangzósság* és a *hangnyomás* fogalmával.

4) A *hangzósság*. Ugyanazon hangerővel ejtve az egyik hang messzebb hallatszik és nagyobb saját erejű, a másik viszont gyöngébb; ez a hangok képzésmódjának és akusztikai szerkezetének következménye. Minél tágabb a szájüregbeli nyílás, melyen a levegő átáramlik, annál nagyobb az egyes hang „hangzóssága”; s természetesen a zöngés hang erősebb, hangzóssabb a zöngétlennél.

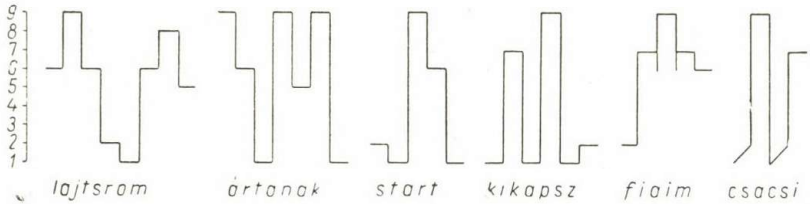
A legnagyobbtól a legkisebb felé haladva a következő hangzóssági fokozatokat találjuk:

9. nyílt és igen nyílt (zöngés) magánhangzók (*á, a, e*),
8. félig zárt (zöngés) magánhangzók (*ë, é, o, ó, ö, ő*),
7. zárt (zöngés) magánhangzók (*i, í, u, ú, ü, ű*),
6. tágabb nyílású (zöngés) mássalhangzók (*r, l, j*),

5. zöngés orrhangok (*m, n, ny*),
4. zöngés réshangok (*v, z, zs*),
3. zöngés zárhangok (*b, d, g*),
2. zöngétlen réshangok (*f, sz, s*),
1. zöngétlen zárhangok (*p, t, k*).

Az affrikáták hangzóssága — kombinált képzésüknek megfelelően — szökő jellegű; a zöngétleneké az 1. fokon indul és a 2. fokon végződik, a zöngéséké a 3. fokon indul és a 4. fokon végződik.

Az egyes szavak hangzóssági felépítése tehát a következő (az előbb adott hangzóssági fokokat véve figyelembe):

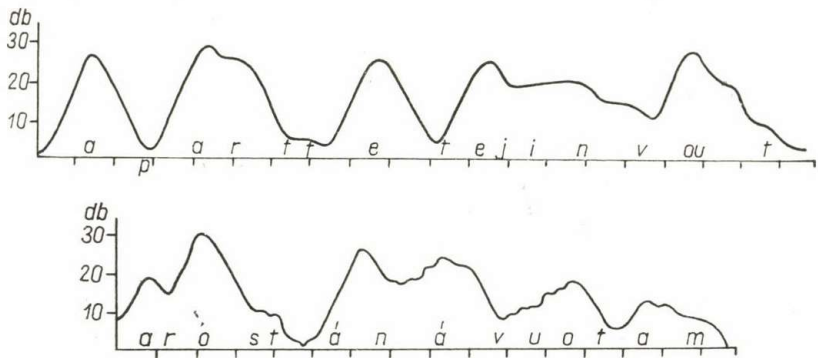

14. ábra
Egyes szavak hangzóssági képe

(A *fiaim* magánhangzói között lemenő rész a kiejtésben jelentkező *j*-szerű közbülső hangot jelzi.)

A hangzóssági képekben mindenütt elég világosan megmutatkozik, hogy a hangzóssági csúcsokat egymástól hangzóssági völgyek választják el.

B) A h a n g n y o m á s. Hasonlóan csúcsok és völgyek váltakozását mutatják a hangnyomás képét, vagyis a beszédkor kiáramló levegő nyomáskülönbségeit (illetőleg az ezáltal keltett feszültségingadozást) ábrázoló görbék is¹:

15. ábra
A mondat hangnyomásképe

¹ HEGEDŰS LAJOS fölvételei: MNyAMódsz. 297, 245. — A függőleges tengely mentén adott számok a hangnyomásnak decibelemben kifejezett értékei.

Az első példában az ajkak közt kiáramló levegő nyomása az *a* tartama alatt a kezdettől fokozatosan nő, azután a *p* felé haladva újból csökken. A *p* ejtése alatt (zárhang lévén) levegő nem áramlik ki, tehát nyomása sincsen. A *p* utáni újabb *a* ismét ugrásszerűen erősödőnyomású; maximumától az *r*-ig esés vezet, az *r* nyomása kb. fele erejű, mint az *a*-é volt. Az *r*-től a *t*-ig újabb esés visz; a *t* alatt (zárhang lévén) a nyomás a minimumon van. Ebbe a minimumba beleolvad az újabb szókezdő *t*, majd ettől meredek ugrás visz az *e* nagy nyomású tetejéig. Az újabb *t* meredek esés utáni újabb minimumon van; az ezt követő *e*-nél a nyomás ismét a maximum felé ugrik fel. Az *e*-t követő *j* nyomása kisebb a magánhangzóénál, de még mindig elég nagy (ez csak mintegy a két magánhangzó közti űrt kitöltő *j*); az *i* nyomása ennél nagyobb, de az *e*-ét nem éri el, mert a szájnnyílás ennek képzésekor kisebb ez *e*-énél. Az *i*-t követő orrhang nyomása valamivel kisebb az *r*-énél, a közép alatt lebeg; az ezt követő *v* azonban (réshang lévén) már elég kis nyomású. A nyomás ezután a diftongusnál felerősödik (a diftongus kettős jellege miatt érdekesen megtört nyomásesűcsöt mutat); majd a mondat végi *t*-nél hirtelen ismét leesik a minimum felé.

A hangnyomás képe bizonyos vonásaiban szinte pontosan egybeesik a hangzóssági képekkel. — Nagyjából hasonló hullámzást kapnánk akkor is, ha a képzésre fordított izomfeszültséget vizsgálnók meg.

A szótag vizsgálatában új kezdeményezések is vannak; ezek elmélete és módszere azonban még nem mindenben kidolgozott, s így eredményeik sem lezártak.

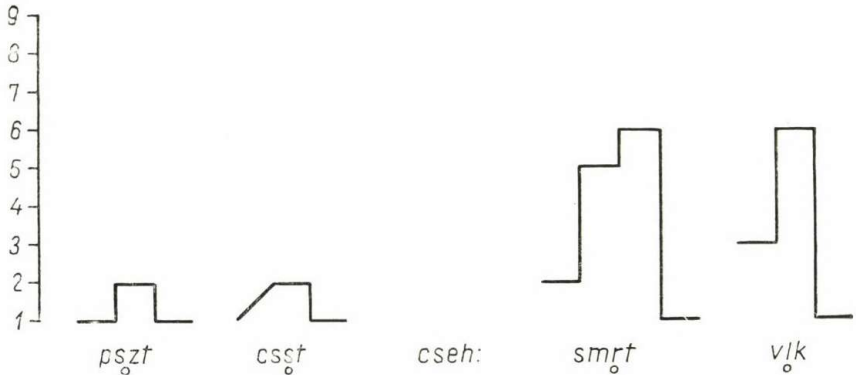
2. A szótag szerkezeti fölépítése; a szótaghatár

A magyar szótag szerkezetét ennek alapján mind a hangzósság, mind pedig a nyomás szempontjából a következőképpen állapíthatjuk meg:

A szótagnak legnagyobb hangzósságú és legnagyobb nyomású hangja a *s z ó t a g m a g v a* (sonans, néha idegen műszóval: phon); a többi hang a *k í s é r ő h a n g* (symphon, consonans — de itt nem 'mássalhangzó' értelemben!) szerepét tölti be. A magyar szótag magva — mint legnagyobb hangzósságú és legerősebb nyomású elem — *m i n d i g m a g á n h a n g z ó*; s minden szótagban csak egy magánhangzó állhat. (A diftongus — ahol van — nyelvi értékében egy egységes, bár kombinált magánhangzónak számít.) Ha a szótagban nincs magánhangzó, akkor a szótag magva a viszonylag leghangzósebb elem; ez azonban a magyarban egészen kivételes. (A szótagmag szerepét betöltő mássalhangzót tudományos átírásban alul karika jelzi.) Az idegen nyelvekben ez gyakoribb. (Lásd a 16. ábrát.)

Ha két magánhangzó kerül egymás mellé, a magyarban vagy *j*-szerű elem (*fijajim*) vagy — ritkábban — egy pillanatnyi hangszalagzár, a zöngé rövid megszakítása (*fi'a'im*) jelzi a *s z ó t a g h a t á r t*; de rendszerint elegendő ennek érzékeltetésére az az idő is, amely alatt a nyelv és az ajkak az egyik magánhangzó állásából a másikba mennek át (*bead, leég, járdu* stb.). Az egymás után következő szótagok határát más esetekben csak a hangzóssági, illetőleg nyomásbeli völgyek jelzik, olykor esetleg azok sem; s a beszélő, illetőleg a hallgató csak korábbi beidegzése alapján érzi. Hogy

fonetikailag melyik kísérő hang melyik szótaghoz tartozik, azt nem mindig könnyű megállapítani, mivel pl. a hosszú mássalhangzó első fele még az egyik, második fele már a másik szótag része (például *el-len*); a *harccal* szóalak fonetikailag így tagolódnék: *har-cal* (mivel a *c* rövid ejtésű), a *bontsa* pedig így: *bon-csa* (mivel a *ts* „összeolvad” *cs*-vé) stb. Az mindenestre mindig jól megállapítható, hogy a szótag határa mely nyomás-csúcsok közé esik valahol. Azt pedig, hogy a szótag határa hol van, az elválasztási szabályok nem fonetikai, hanem gyakorlati alapon

16. ábra

Néhány magánhangzó nélküli szótag hangzóssági képe

vonják meg. Az ilyesféle szótag-elhatárolásban az alap nem a fonetikai (a kiejtett) szótag, hanem a fonológiai (a részt vevő hangok nyelvi értéke szerinti) szótag. Ezért a *kerttel* szóban a hosszú *t*-s, a *kardja* szóban a *dj*-s alak a szótagolás alapja, noha ezek a kiejtésben így hangzanak: *kertel*, illetve *kargya*.

3. Helyesírási tudnivalók

A szótagolás írásunkban a szavak elválasztásakor fontos. Ne feledjük azonban, hogy a kiejtett és a leírt szóalak nem mindenben azonosítható; s hogy az elválasztásnak a kiejtés és írás nem teljes egyezésekor a leírt szóképe az alapja. Ha tehát elválasztási szabályokról beszélünk, nem mindig a kiejtésben való szótagolásról van szó.

Az elválasztásnak sarkalatos szabályai a következők: Minden szó annyi szótagra bontható az elválasztásban, ahány magánhangzó van benne (*ki-bon-tat-lan*). Egy-egy magánhangzó önmagában is alkothat szótagot (*fi-a-i-é*); bár a szó elején önálló szótagként álló magánhangzót általában nem szép külön választanunk (például: *i-gaz*, *a-pám*), a szó végén önálló szótagként álló magánhangzót pedig fölösleges és értelmetlen új sorba vinnünk, hiszen elférne a kötőjel helyén (például: *fia-i*, *lányá-é* stb.). — A közbülső mássalhangzók közül legalább és legfőljebb egyet viszünk át a következő szótagba (*á-rok*, *tár-ca*, *temp-lom*, *lajst-rom*). A hosszú mássalhangzót az elválasztásban kettévágjuk, a csonkítva kettőzöttet mindkétszer teljesen kiírjuk (*szap-pan*, *asz-szony*; *part-tól*, *görcs-csel*). A hangcsoportok elválasztásakor nem vagyunk tekintettel az írásban sem jelölt kiejtési módosulásokra (*karddal*,

ejtve: *kardal*, de írásbeli elválasztása: *kard-dal*; *bontja*, ejtve: *bontya*, de elválasztása: *bont-ja*; *játssza*, ejtve: *jácca*, de elválasztása: *játsz-sza*; stb.). A szabályosan vagy olykor hosszan ejtett, de röviden írt, továbbá a röviden ejtett, de hosszan írt mássalhangzók dolgát is mindig az íráskép alapján rendezzük. Tehát a *kisebb*, *egyet*, *erősen* stb. elválasztása: *ki-sebb*, *e-gyet*, *erő-sen*; az *állat*, *attasé* stb. elválasztása: *ál-lat*, *at-tasé*. — Egyetlen magában álló betűt lehetőleg sem sor végén, sem sor elején nem írunk. Az *a-pám*, *ö-reg*, illetőleg *fia-i*, *apjá-é* elválasztás nem helytelen éppen, de fölösleges.

Ezek az elválasztási szabályok érvényesek a közszoói és tulajdonnévi alapszóknak egyaránt (*eny-nyi*, *Sziny-nyei*), továbbá a közsavak és tulajdonnevek toldalékos alakjaiban is (*má-kos*, *Csá-kék*). — Az elválasztásban a *ch*, továbbá a régies magyar *th*, *gh*, *ts* meg az idegen *sh*, *sch* stb. betű egy betűnek számít, mert csak egy kiejtett hangot jelölünk vele. Úgy bánunk tehát velük, mint a magyar többjegyű betűkkel (*pe-ches*; *Bar-tha*, *Vé-ghet*, *Ková-tsek*; *Wa-shington*, *Fi-scher* stb.). — Egy egységet alkot az *x* betű is, mert két hangot jelöl ugyan (*ksz*), de egy oszthatatlan jel (*bau-xüt*, *mar-xista* stb.).

A fenti szabályok szerint választjuk el az olyan idegen eredetű szavakat is, amelyek az eredeti nyelv szempontjából összetételek ugyan, de a magyar nyelvben elemezhetetlen egységek (*inf-luenza*, *foto-g-ráfia* stb.).

A magyar összetett szókat és a magyarban is összetettnek érzett idegen szókat — akár köznevek, akár tulajdonnevek — írásunk alkotó elemeik szerint választja el (*rend-őrség*, *még-is*; *Magyar-ország*, *Kis-asszondi*, *Pál-ffy*; *kilo-gramm* stb.).

4. A magyar szótagtípusok és gyakoriságuk

A magyar szótag **k e z d ő d h e t**

a) m a g á n h a n g z ó v a l, mégpedig az első szótagban (például *ad*) elég gyakran (kb. a szavak 30%-ában); a további szótagokban (mint *fi-atal*) azonban igen ritkán (kb. a szavak 1%-ában); ez utóbbiak számát azonban eléggé megnöveli a toldalék kapcsolódása (vö. *ház-ért*);

b) e g y m á s s a l h a n g z ó v a l, mégpedig az első szótagban (például *só*) és a további szótagokban (*tá-nyér*, *er-dő*) egyaránt igen gyakran (70, ill. 89%); ez utóbbiak számát a toldalékok kapcsolódása részben növeli (így *él*, de: *é-lék*), részben közömbösen hagyja (például *él*, és: *él-tem*);

c) e g y h o s s z ú m á s s a l h a n g z ó m á s o d i k f e l é v e l (*koppan*), de ezzel természetesen az első szótagban soha, csak a továbbiakban, mivel a magyar szótagolás a két magánhangzó közötti hosszú mássalhangzót elosztja a két szótag között; itt aránylag gyakran (kb. az esetek 10%-ában) jelentkezik, s e számot a toldalékok kapcsolódása olykor még növeli (így *ház*, de: *ház-zal*);

d) ritkán — hangutánzó vagy idegen szavakban — e g y n é l t ö b b m á s s a l h a n g z ó v a l, de csak a szó legelején (*krá-kog*, *strucc*; elvéve összetett szóban is: *el-trüsz-szent*, *meg-stuc-col*).

A magyar szótag **v é g z ő d h e t**:

a) m a g á n h a n g z ó v a l, mégpedig az utolsó szótagban (például *fa*, *kár-tya*) ritkábban (kb. a szavak 20%-ában), az ezt megelőző szótagokban (mint *pa-pír*) jóval gyakrabban (kb. a szavaknak 42%-ában); mindkét típus eseteinek számát növelheti még a toldalékok kapcsolódása (vö. *ház*, de: *há-zi*), az utolsó szótagbeliekét ritkábban csökkentheti (mint *kifli*, de: *kif-lin*, illetőleg *kiflis-tül*) vagy közömbösen érinti (például *ló*, és: *ló-ért*, *ló-val*);

b) egy mássalhangzóval, mégpedig az utolsó szótagban (mint: *ad, asztal*) meglehetősen gyakran (kb. a szavak 65%-ában), az ezt megelőző szótagokban (*al-kot*) valamivel ritkábban (kb. a szavaknak 43%-ában); az utolsó szótagbeliek számát a toldalékok kapcsolódása növelheti (például *adó*, de: *a-dót*) és csökkentheti egyaránt (így *ad*, de: *a-dó*; *város*, de: *váro-si*);

c) egy hosszú mássalhangzó első felével (*kop-pan*), de természetesen az utolsó szótagban soha, csak az ezt megelőzőkben (tudniillik a magyar szótagolás a két magánhangzó közötti hosszú mássalhangzót elosztja a két szótag között); itt aránylag gyakran (kb. a szavaknak 10%-ában) jelentkezik, s e számot a toldalékok kapcsolódása olykor még növeli (*ház*; de: *ház-zal*);

d) hosszú mássalhangzóval (*toll, ba-rokk*), de tőszóknak

Típus	Egytagú szóban	Többtagú szavak		
		első tagjában	belső tagjában	utolsó tagjában
a	<i>ő</i>	á -tok	di- a -dal	fi- ú
a 1	óz	ár -pa	[di- ók -ból]	le- ány
a 2	árt	<i>And</i> -rás	[ki- ált -va]	ki- ált
[a 3]	<i>vurst</i> [ingj]	<i>vurst</i> -li	— —	[ki- álts]
1 a	bő	fá -rad	le- fe -tyel	ár - pa
1 a 1	főz	ter -jed	a- ján -dék	a- pad
1 a 2	márt	<i>temp</i> -lom	ala- bást -rom	pa- lást
1 a 3	<i>karszt</i>	<i>la</i> js t-rom	— —	— —
2 a	<i>zrí</i>	<i>drá</i> -ga	[el- tra -fikál]	— —
2 a 1	<i>drót</i>	<i>trot</i> -li	[ki- fröcs -köl]	[vas- drót]
2 a 2	<i>sport</i>	<i>klast</i> -rom	[kis- fröccs -ból]	[férfi- sport]
3 a	— —	<i>stró</i> -fa	— —	— —
3 a 1	<i>stráf</i>	<i>spric</i> -cel	[szét- spric -cel]	— —
3 a 2	<i>sztrájk</i>	<i>strimf</i> -li	[ülő- sztrájk -mozgalom]	[vasutas- sztrájk]

17. ábra
Magyar szótagtípusok

természetesen csak az utolsó szótagjában, s itt sem túlzottan gyakran (kb. a szavak 5%-ában); ezek számát a toldalékok kapcsolódása olykor csökkentheti (*toll*, de: *tol-lat*), máskor eltolhatja az utolsót megelőző szótag javára (mint *sakk*, de: *sakk-ban*), növelni azonban ritkán szokta (*lőtt*), s közömbösen is csak kevésszer hagyja (*hall* és *hall-ban*);

e) két (ritkán három) mássalhangzóval, mégpedig az utolsó szótagban (például *pénz*, *lidérc*) viszonylag gyakran (kb. a szavak 12%-ában), ezt megelőző szótagokban (*temp-lom*, *lajst-rom*) már jóval ritkábban (kb. a szavak 2%-ában); elvétele összetett szó előtagjában is (*törzs-közösség*); az utolsó szótagbeliek számát a toldalék felvétele néha csökkenti (*kard*, de: *kar-dot*), máskor növeli (*ér*, de: *ért*; *küld*, de: *küldj*).

A magyar szótagok tehát fölépítésüket tekintve kezdődhetnek és végződhetnek akár magánhangzóval, akár (egy esetleg több) mássalhangzóval. Fölépítési típusaikat (a magánhangzót *a*-val, a mássalhangzók számát számjeggyel jelölve) a 17. ábra mutatja.

A táblázatból (a gyakoribbakat kövér betűvel, a szinte csak morféma-kapcsolódás folytán jelentkezőket zárójellel kiemelve) a következő tanulságokat vonhatjuk le:

A) A magyarra legjellemzőbb az *Ia* (= msh. + mgh.) és az *IaI* (= msh. + mgh. + msh.) felépítésű szótag: ez minden helyzetben gyakori;

B) a magánhangzós szótagkezdés csak szókezdeten gyakori;

C) a mássalhangzó-torlódásos szótagvégződés csak szóvégi helyzetben gyakori;

D) a szókezdő és a szóbelseji szótagot végző mássalhangzó-torlódás főleg idegen (kis részben hangutánzó vagy hangfestő) eredetű szavainkat jellemzi;

E) egyes szótagtípusok csak toldalékos vagy összetett szavakban vannak meg.

A magánhangzós szótagkezdésnek és a mássalhangzó-torlódásos szótagvégződésnek szó belsejében való ritkaságát (lásd a B) és C) pontot) szótagolási szabályaink magyarazzák: ha már egy mássalhangzó van a két magánhangzó között, az a másodikhoz számít; ha több van, abból csak egy számít oda (lásd előbb, a 110. lapon).

Ha most mindezt a hangkapcsolódások szemszögéből nézzük, a következőket látjuk:

A) a magánhangzó-torlódás (például *fiú*) nyelvünkben meglehetősen ritka;

B) a mássalhangzó-torlódás szókezdeten meglehetősen ritka: a mássalhangzós szókezdeteknek alig 1%-a, ez is főleg idegen vagy fiatalabb jövevényszavakban;

C) a mássalhangzó-torlódás szó belsejében (mint *asz-tal*) elég gyakori: kéttagú torlódás van a szóbelseji helyzeteknek kb. 30%-ában, kettőnél több tagú viszont csak 2%-ában;

D) a mássalhangzó-torlódás, főleg a kéttagú (vö. *kard*), nem ritka a szóvégen sem: az összes szóvégzódéseknek kb. 10%-ában, azaz összes mássalhangzós szóvégzódéseinknek mintegy 12,5%-ában jelentkezik;

E) el nem hanyagolható a hosszú mássalhangzók mennyisége: szó belsejében az összes szóbelseji mássalhangzóknak 11%-a, szóvégen az összes szóvégző mássalhangzóknak mintegy 6,5%-a hosszú.

A szóvégi mássalhangzó-torlódásokról a toldalékolásban jelentkező tőtípusok és tőváltkozások megértéséhez fontos még tudnunk azt, hogy első tagjuk az esetek legnagyobb részében *m*, *n*, *l*, *r*, *j*. Az *m* és *n* után főleg felpattanó zárhangok és affrikáták állnak (például *gomb*, *roncs*), az *l*, *r*, *j* után ezek vagy egyéb mássalhangzók (például: *tölgy*, *golf*; *térd*, *keserv*; *bojt*, *pajzs*). A más elemekből álló szóvégző mássalhangzó-torlódás (mint *kedv*, *akt*) viszonylag ritka.

A szókezdő mássalhangzó-torlódásoknak is mintegy 90%-ában *l*, *r* az egyik (a második) elem (például *klór*, *gróf*); a többiben pedig szinte mindig *s* az egyik (az első) elem (mint *spárqa*). A torlódás másik eleme az esetek nagy részében felpattanó zárhang (lásd az előbbi példákat).

Az egyes beszédhangoknak, s főleg csoportjaiknak a pusztá jelentéshordozáson kívül kifejező erejük, esztétikai hatásuk is van, illetőleg lehet. Az egyes hangokét a hangzóság, a képzés fiziológiai nehézsége vagy könnyűsége, a hangnak zeneisége stb. szabja meg; a hangcsoportokét a bennük részt vevő hangoknak egymáshoz viszonyított hasonlósága, illetőleg különbsége, s az egymás mellett ejtés nehéz vagy könnyű volta. Bizonyos szótagtípusoknak egymás mellé kerülése fárasztó, minthogy túlzottan sok magánhangzót (például *fiáiéi*) vagy mássalhangzót (mint *arcstruktúra*) eredményez egymás mellett. Olykor furesa lehet bizonyos hangcsoportoknak változataiban való (így: *a bajnoknak nektárt kínált*) vagy változatlan ismétlődése (például *ők a csapat legjobb bolíviajai*) stb. (Mindezekről részletesebben lásd a szójelentéstani részben.)

Ami végül *s z a v a i n k s z ó t a g s z á m á t* illeti, itt a következőket látjuk. A magyar alapszókinccset (a leggyakrabban használt, kb. 4000 szót) véve, a szavaknak 22,5%-a egy szótagú, 60%-a két szótagú, 15%-a három szótagú, 2,3%-a négy szótagú, 0,2%-a öt vagy több szótagú (toldalék nélküli alakjában). Legrégibb szavaink nagy része az egy és két szótagúak közé tartozik; a hosszabbaknak egy része belső keletkezésű származék, nagyobb része jövevényszó. Ha szókincsünk e magván kívül nagyobb szóanyagot vizsgálunk, az arányok (a származékok, összetételek és újabb jövevények miatt) nyilván a hosszabb szavak javára tolnának el. — Más képet kapunk, ha folyamatos szöveget vizsgálunk, ahol minden szónak minden előfordulása külön-külön adatnak számít, s ahol a toldalékos alakok szótagszámaiba természetesen a toldalék is beleszámít. Néhány prózai és verses szöveg átlageredménye alapján itt 37% az egytagú, 33,8% a kéttagú, 18,7% a háromtagú, 8,5% a négytagú, 2% az öt- vagy többtagú szavak arányszáma. Az egy szótagúak arányát erősen növelik ugyanis a gyakran előforduló névelők, kötőszók, mutató névmások, határozószók stb. (arányuk általában 10—20% között van); viszont csökkentik a testes toldalékkal ellátottak. A két szótagú szavak aránya megcsappan, egyrészt mivel e szövegben nemcsak az alapszókinccs elemei fordulnak elő, másrészt pedig mivel e szavak toldalékos alakjukban gyakran három vagy több szótagúakká válnak (mint: *ágy*, de: *ágyakat*; *asztal*, de: *asztalunkon* stb.).

A HANGSÚLY ÉS A HANGLEJTÉS

1. Fogalmuk; fonetikai és nyelvi jellemzésük

A hangtulajdonságok vizsgálata azt mutatta, hogy bizonyos erő minden hang képzéséhez elengedhetetlenül szükséges. A képzésre fordított nagyobb erő természetesen növeli az eredményképpen létrejövő hang erejét is, mivel a nagyobb erő növeli a keletkezett hanghullámok kilengési tágasságát (amplitúdóját). Amikor hangsúlyról beszélünk, ezt a hangerővel azonosítjuk, mindig csak erre a — környezetéből, az adott beszédszakasz átlagos hangerejéből — viszonylagosan kiemelkedő erőtöbbletre gondolunk. Hangsúlyosnak tehát azt a szótagot nevezzük, amelyet a környezetéhez viszonyítva az átlagosnál nagyobb fiziológiai erővel képezünk, s így rendszerint nagyobb hangerővel ejtünk ki. A szokásos „hangsúly = hangerő” azonosítás tehát tulajdonképpen így értendő: „hangsúly = hangerőtöbblet, a környezet átlagához viszonyítva”. Így értendő a hangsúlyosat megelőző és követő szótagok hangsúlytalansága is: ezek nem abszolút értelemben hangsúlytalanok, hiszen mindegyiküknek van bizonyos hangereje; hanem viszonylag súlytalanabbak, gyengébbek a hangerőtöbblettel kiemelt hangsúlyos szótagnál.

Minden zöngés hangot bizonyos zenei magasságon ejtünk ki; az egymást követő szótagok magassága azonban nem szükségszerűen egyforma, helyesebben: szükségszerűen nem egyforma. A beszéd magasságának ezt az ingadozását (amit akusztikailag a keletkezett hanghullámoknak egy időegységre eső rezgésszámával, frekvenciájával jellemezhetünk), illetőleg az ebből adódó görbét nevezzük a nyelvtenban hanglejtésnek (a köznapi beszédben dallamnak).

Szokás az erősségi váltakozást erősségi hangsúlynak, a magasságit pedig magassági hangsúlynak nevezni; mivel azonban itt két különböző eszköznek egymástól eltérő szerepben való felhasználásáról van szó, az ilyenféle egybevonás nem megokolt.

A hang minősége és időtartama a szavak hangalaki fölépítésének önálló eszköze; az olyan szótest, amely csak egyetlen alkotóelem — hang — minősége vagy időtartama tekintetében is eltér az egyébként hozzá hasonló másiktól, már általában más szó, mint a hozzá hasonló, de vele e kis eltérés miatt szembeállítható másik; ezt mutatja már a *kar* és a *kor*, a *kor* és *kör*; másrészt a *kor* és a *kór*, a *kar* és a *kár* stb. alakpárok szembeállítása is. A hang minősége és időtartama tehát a magyarban a szavak fölépítésében felhasznált, fonematikus hangtulajdonság (vö. 63. lap).

A hang erejének és magasságának a magyarban ilyesféle szerepe nincsen. A kisebb és nagyobb hangerővel, vagy az alacsonyabb és a magasabb fekvésben ejtett hang nem állíthat egymással szembe más tekintetben azonos fölépítésű szótestpárokat: az *asztal*, *utca* stb. szó azonos marad önmagával, akár hangsúlytalanul ejtjük, akár első vagy esetleg második tagjukat hangsúlyozzuk; továbbá akkor is, ha hangmenetük például esőből emelkedővé, vagy akár magasan, akár mélyen lebegővé (változatlan magasságon ejtetté) válik. E két tulajdonság még olyan értelemben sem tartozik a szóhoz, hogy valamely jellemző hangsúlyozási vagy hanglejtési forma a szónak állandó és elengedhetetlenül jellemző kísérője volna. — Ezeket a hangtulajdonságokat a magyar nyelv nem a szavak hangtani fölépítésében és egymástól való megkülönböztetésében használja fel, hanem különféle mondattani (és stilisztikai) funkciókban.

2. A magyar hangsúly hangtani szabályai

Egyes ismertebb nyelvekben a hangsúly alkalmas és használatos arra, hogy egyébként azonos felépítésű szótestpárok tagjait megkülönböztesse egymástól.

Az orosz *мука*, ejtsd: *muka* ('liszt') és *мука* ejtsd: *muka* ('kín'); *плачу*, ejtsd: *placsu* ('sírok') és *плачу*, ejtsd: *placsu* ('fizetek'); a német *August* ('augusztus') és *August* ('Ágoston'), az angol *present* ('ajándék') és *present* ('ajándékozni') szó-párok tagjait eltérő hangsúlyelhelyezésük állítja szembe és különbözteti meg. Az ilyen értékű hangsúlyt, mely a szó hangképeinek szerves része, és természetesen a szó mondatba kerülésekor is megmarad, *szóhangsúly*nak nevezik. Természetesen az ilyen szó-párok az említett nyelvekben sem túlzottan gyakoriak; de a szóhangsúly szerves része itt az olyan szónak is, amelynek hangsúlyformáját tekintve ellentétpárja nincsen.

A magyar nyelvben a szavaknak ilyen típusú *saját hangsúlyuk* nincsen. A magyar beszéd folyamatában bármely szó lehet hangsúlyos vagy hangsúlytalan; a hangsúly tehát egyáltalában nem elengedhetetlen, nem szerves alkotórésze a magyar szónak. Ha valamely szó hangsúlyt kap a beszéd folyamatában, azt nem mint szó kapja, hanem mint a mondatnak valamilyen okból kiemelt része. A szó szempontjából a magyarban a hangsúlynak mindössze annyi kötöttsége van, hogy feltételesen helyhez kötött; azaz ha valamely szó mondattani okokból hangsúlyossá válik a beszédben, akkor ezt a hangsúlyt mindig az *első szótagján* kapja (csak bizonyos érzelmi vagy ellentét-kiemelési formák kivételek). A szónak tehát az első szótag a *főhangsúlyos helye*. Ezért a magukban álló, külön-külön kiejtett (például felsorolásban szereplő, mondatot helyettesítő stb.) szavaknak az első szótagjuk hangsúlyos: *hétfő, kedd, szerda, csütörtök, péntek, szombat, vasárnap*. — Ez a törvény érvényes az összetett szavakban is: *munkaverseny, népdalgyűjtés, osztály-erőviszonyok* stb., mivel az összetett szó már egyetlen egységes szónak számít. — Egypár erős érzelmi telítettségű indulatszónk azonban rendszeren sajátos felkiáltó mondat értékben használatos, s így a végén hangsúlyos: *Óhó! Ahá! Nono!*

A szónak (ha több szótagú) főhangsúlyos helyén kívül van *meléki hangsúlyos helye* is. E helynek hangsúllyal való kiemelése az

előbb kivételként említett érzelmi momentumok hatására történhet, mégpedig egyszerű szavakban a harmadik, az ötödik s általában a páratlan sorszámú szótagokon; az összetett szavakban esetleg az összetétel második tagjának első szótagján is. Például erős felindulásban: **Rettenetes dolog ez!**; **Borzasztó nagy baj történt!**; **Megörjtesz engem!** — A mellékhangsúlyos hely hangsúlya olykor nagyobbra nőhet a főhangsúlyosénál is; de a főhangsúlyos hely ilyenkor sem hangsúlytalanodhat el teljesen.

Végül ellentét, szembeállítás céljából bármely szónak bármely szótagja kiemelhető erős hangsúllyal: *Nem a Bánk bánhoz, hanem a Bánk bánba megyünk. Nem helység, hanem helyiség.* Stb.

Ezek a törvények irányítják a hangsúly elhelyezkedését, ha valamely szóra esik. Hogy viszont melyik szóra esik, mégpedig mikor és miért, az már mondattani kérdés, s így tárgyalásának is ott van a helye (lásd ott).

3. A magyar hanglejtés hangtani szabályai

Egyes, számunkra kevésbé ismert nyelvekben a hanglejtés is alkalmas és használatos arra, hogy egyébként azonos felépítésű szóttestpárok tagjait megkülönböztesse.

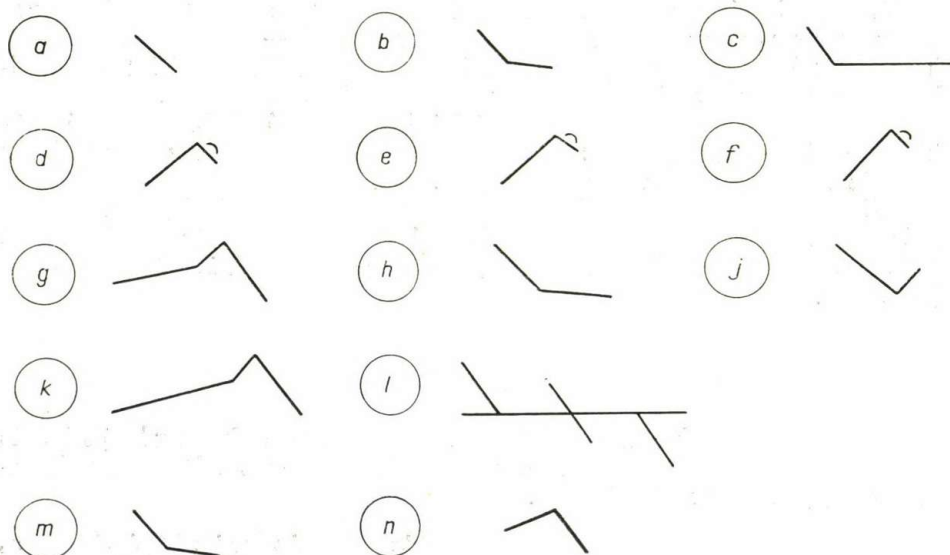
A norvégban a *kokken* szóttestnek aszerint 'szakácsné' vagy 'szakács' a jelentése, hogy hanglejtése emelkedő vagy eső-emelkedő; az egyik japán nyelvjárásban az eső hanglejtéssel ejtett *tsuru* szó ezt jelenti: 'ivhúr'; a magasan lebegő hanglejtésű *tsuru* szó jelentése ellenben: 'halásznő'; az emelkedő lejtésű *tsuru* szó pedig 'daru' jelentésű. E szópároknek egyébként azonos felépítésű tagjait tehát csak eltérő hanglejtésük állítja szembe és különbözteti meg. Az ilyen értékű hanglejtést, mely a szó hangképének szerves része, és természetesen a szó mondatba kerülésekor is megmarad, *szóhanglejtésnek* nevezik.

A magyar nyelvben a szavaknak saját hanglejtésük nincsen. A hangos magyar beszéd folyamatában bármelyik szónak bármilyen lehet a hanglejtése; a hanglejtés tehát egyáltalában nem elengedhetetlen, nem szerves alkotórésze a magyar szónak. Hogy a szónak a beszédfolyamatban milyen természetű a hanglejtése, azt teljesen a mondatban elfoglalt helyzete szabja meg. A szóra eső hanglejtésnek a szó szempontjából semmiféle kötöttsége nincsen.

A magukban álló, külön-külön kiejtett (például mondatot helyettesítő s egyéb sajátos helyzetű) szavak hanglejtése általában — ha nem fejeznek ki különleges érzelmi telítettségű felkiáltást, kérdést stb. — eső, például: *Piros* (18/a); *Aratás* (18/b); *Távbeszélőkészülék* (18/c); stb. Ez azonban nem a szóra jellemző, hanem az adott beszédhelyzetben betöltött szerepére. — Egypár erős érzelmi telítettségű indulatszónk azonban rendesen sajátos felkiáltó mondat értékben használatos, s így *szókö* hanglejtésű: *Óhó!* (18/d); *Ahá!* (18/e); *Nono!* (18/f).

A hanglejtés vizsgálatakor három magassági pontot vehetünk fel minden szakaszra: egy felsőt, egy középsőt és egy alsót (más nevük: dallamesűcs, középvonal, alapfok). Ebben a hanglejtésformában például: *Hoztál kenyeret?* (18/g) az első három szótag a középső,

a negyedik a felső, az ötödik az alsó fokon van. A középső fok eléggé tág; tulajdonképpen összefoglaló elnevezése a felső és az alsó közti minden lehetőségnek.

18. ábra
Rövid közlések hanglejtésformái

A felső fokról az alsóra való hirtelen ugrást eső, az alsóról a felsőre valót szökő hanglejtésnek nevezük. Ha a megjelölt irányokban való átmenet lassú és fokozatos, akkor ereszkedő, illetőleg emelkedő hanglejtésről beszélünk. Az olyan részt, amelynek hanglejtése egyforma magasságban marad, lebegőnek nevezük. Például: *Ki volt itt?* (18/h): eső kezdés, lebegő mély végződés; *Ki volt itt?* (18/j): eső kezdés, szökő végződés; *Hoznál egy kis vizet?* (18/k): emelkedő kezdés, egy kis szökés után eső végződés. Stb.

A beszéd átlagos magasságán a felső és alsó hanglejtésfok közé eső részt a hanglejtés átlagos, közepes fekvésének, röviden középfekvésnek nevezük. A mondatban olykor értelmi vagy érzelmi okokból használunk egy ennél magasabb és egy ennél mélyebb fekvést. E különféle hangfekvések azonban nem esnek egymástól túlzottan távol: a magas fekvésnek alsó, a mély fekvésnek pedig felső foka körülbelül egybeesik a középső fekvés középső fokával (tehát: 18/l; az első a magas, az utolsó a mély fekvés terjedelme, mindkettő a középsőhöz viszonyítva). — A magasabb vagy mélyebb fekvésű szakaszban az alsó és felső magassági fok viszonylagos távolsága egymástól nem lehet nagyobb, mint amekkora a szokásos középső fekvés alsó és felső foka között is van: a fekvésnek belső ingadozási skálája tehát viszonylagosan kötött.

A hanglejtés lehetséges, illetőleg szokásos formáinak alkalmazása már teljes egészében mondattani kérdés, s így tárgyalásának is ott van helye.

LEGFONTOSABB IRODALOM

a) A hangtan elhelyezéséről és néhány általános kérdéséről: A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Bizottságának vitája a leíró magyar nyelvtan tárgyáról és felosztásáról (MNy. L, 1—17); vö. még DEME LÁSZLÓ: Hozzászólás Tompa Józsefnek „Készülő leíró nyelvtanunk vitás kérdéseiről” című referátumához (I. OK. IX, 338, 369).

b) Az egész hangtant tárgyaló munkák: BALASSA JÓZSEF: A fonetika elemei (1886.); űő: Tüzetes magyar nyelvtan 2—38; BÁRCZI GÉZA: Fonetika (1951.); DEME LÁSZLÓ: A magyar nyelvjárások néhány kérdése (1953. 31—82); GOMBOCZ ZOLTÁN: Fonetika (ÖM. II. 1940.); HORGER ANTAL: Általános fonetika (1929.); LAZICZIUS GYULA: Fonétika (1943.); MOLNÁR IMRE: Eufonetika (1943.); NAGY ADORJÁN: A beszédtechnika vezérfonala (1947.); PAPP ISTVÁN: Hangtan (MNyj. 42—100); SZABÓ DÉNES: A mai magyar nyelv (1955. 45—87).

c) Egyes fontosabb részletkérdéseket tárgyaló cikkek: BÁRCZI GÉZA: Anyanyelvünk magyarsága (Nyt. LXXX, 1); BENKŐ LORÁND—TERESTYÉNI FERENC: Az ö-zés irodalmi nyelvi szerepéről (MNy. LII, 271, 279); DEME LÁSZLÓ: Kiejtésű k néhány kérdéséről (MNy. XLVI, 69); LŐRINCZE LAJOS: „A magyar helyesírás k tagadottja” (Msn. XVIII, 18); NAGY J. BÉLA: Köznyelvi kiejtésünk (MNy. XXXVII, 82); űő: Kiejtési kérdések (MNy. LXV, 308); SZÉPE GYÖRGY: Vegyes magánhangzójú szavaink illeszkedésének kérdéséhez (NyelvtudÉrt. 17. sz. 105); VÉRTES O. ANDRÁS: A hangkapcsolódások osztályozásáról (uo. 130).

d) Eszközfonetikai részlettanulmányok: BAKÓ ELEMÉR: A magyar mássalhangzók rendszeréhez (MNy. XXXVIII, 167); űő: A magyar magánhangzórendszer fiziológiai vizsgálatához (NyK. LI, 374); FÓNAGY IVÁN: Über die Schallfülle der Ungarischen Vokale (ALH. IV, 383); HEGEDŰS LAJOS: A szájjüreg saját hangjainak meghatározása különböző magánhangzó-állásoknál (MNy. XXX, 96); űő: Fonetikai széljegyzetek (XXXII, 189); űő: A geminátákról (LII, 415); űő: Fonetikai tanulmányok (NyK. XLVIII, 266); A beszédhangok természete (XLIX, 377); űő: Röntgenfelvételek a száj- és garatüreg változásairól magánhangzók képzése közben (L, 111); űő: Hangnyomásmérések (LVI, 181); űő: Hozzászólás Tompa Józsefnek „Készülő leíró nyelvtanunk vitás kérdéseiről” című referátumához (I. OK. IX, 360); Újabb vizsgálatok a magyar affrikáták köréből (NyelvtudÉrt. 17. sz. 4).

e) Egy-két fontosabb fonológiai tárgyú tanulmány: DEME LÁSZLÓ: A hang négy tulajdonságának fonológiai felhasználásáról (NyelvtudÉrt. 17. sz. 134); HAJDÚ PÉTER: Adalék a magyar magánhangzók rendszeréhez (NyK. LIII, 220); LAZICZIUS GYULA: Bevezetés a fonológiába (NyK. XLVIII, 1, 165, 349); SAUVAGEOT, AURÉLIEN: Adalék a magyar nyelv fonológiájához (NyK. LXIX, 399).

f) Magyar hangstatisztikák: CSEHÉLY ALADÁR: A magyar magánhangzók eloszlása (MNy. XXXIX, 64); TARNÓCZY TAMÁS: A magyar magánhangzók eloszlása (MNy. XXXVIII, 352); űő: Megjegyzések és kiegészítések a magyar magánhangzók eloszlásának kérdéséhez (XXXIX, 369); űő: A magyar magánhangzókapcsolatok eloszlása Ady költői nyelve alapján (NyK. LIII, 107); TOLNAI VILMOS: Egynéhány számadat a hangokról és betűkről (Nyt. XXXV, 421); űő: Halhatatlan magyar nyelv (MNy. XX, 50); VÉRTES EDIT: Adalékok a magyar nyelv hangtani szerkezetéhez (NyK. LIV, 96; LV, 138; LVI, 251).

g) A hangkép esztétikai hatásáról még: FÓNAGY IVÁN: A költői nyelv hangtanából. IrodórtFüz. 23. sz. (1959).

h) A szótag kérdéséhez még: FÓNAGY IVÁN: Adalék a szótag kérdéséhez (MNy. LIII, 66).

i) A beszédszünetek vizsgálatához: HEGEDŰS LAJOS: On the problem of the pauses of speech (ALH. III, 1).

k) A hangsúly és a hanglejtés irodalmát lásd a Mondattan végén.

l) A további irodalomra lásd VÉRTES O. ANDRÁS: A magyar leíró hangtan újabb eredményei (MNy. LII, 107).